

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Історичний факультет

Кафедра філософії та суспільних наук

Кваліфікаційна робота на тему:

**“ОСОБЛИВОСТІ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ГУМАНІЗМУ
У СВЯЩЕННІЙ РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XV –
ПОЧАТОК XVI СТ.): ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ”**

**Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійна програма “Середня освіта (Історія)”**

здобувача першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
Марії Шовдри

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Юрій ДРЕВНІЦЬКИЙ

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Степан ПРИЙДУН

Тернопіль, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТЕМАТИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1. 1. Історіографічний огляд.....	8
1.2. Джерельний комплекс.....	12
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ГУМАНІЗМУ.....	15
2.1. Релігійна ситуація у Священній Римській імперії наприкінці XV ст.....	15
2.2. Пізньосередньовічне благочестя і схоластика: <i>via moderna</i> та “модерна августинівська школа”.....	18
2.3. Книгодрукування, університети та вчені товариства (<i>sodalitates</i>).....	22
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІСТИЧНОГО РУХУ В ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО РЕЛІГІЙНИЙ ЗМІСТ.....	26
3.1. Принцип “ <i>ad fontes</i> ” і біблійна філологія як релігієзнавча програма.....	26
3.2. Провідні представники німецького гуманізму.....	30
3.3. Гебраїстика Йоганна Рейхліна і “справа Рейхліна” як релігієзнавчий конфлікт.....	33
3.4. Гуманістичний патріотизм і релігійна сатира: Вімпфелінг, Брант, “Листи темних людей”.....	37
РОЗДІЛ 4. НІМЕЦЬКИЙ ГУМАНІЗМ І ВИТОКИ РЕФОРМАЦІЇ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧА ОЦІНКА.....	40
4.1. Гуманізм і Реформація у концепції А. Мак-Грата.....	40
4.2. Філологія, “ <i>ad fontes</i> ” і формування реформаційного богослов’я.....	43
4.3. Розмежування шляхів: гуманізм, Реформація і конфесіоналізація.....	47
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ У ШКІЛЬНИХ КУРСАХ ІСТОРІЇ.....	51
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Гуманістичний рух у Священній Римській імперії наприкінці XV – на початку XVI ст. посідає особливе місце в інтелектуальній та релігійній історії ранньомодерної Європи. Саме на німецькому ґрунті гуманістична культура, успадкована з італійського Відродження, найтісніше переплелася з релігійними пошуками доби та безпосередньо передувала Реформації, що розпочалася 1517 р. На відміну від інших європейських держав Священна Римська імперія відзначалась децентралізованим політичним устроєм, що істотно ускладнював процеси консолідації політичної влади, але водночас сприяв розвитку різноманітних культурних течій і напрямків.

Феномен північноєвропейського гуманізму полягає у тому, що, на відміну від італійського, його соціальною опорою було бюргерство, а генераторами ідей університетські кафедри. Децентралізована політична система німецьких земель сприяла максимальній монополізації впливу католицької церкви на суспільство та політику, саме тому, важливе значення у розвитку гуманістичних ідей в Німеччині належить критиці практик католицької церкви, а гасло гуманістів “*ad fontes*” мало на меті продемонструвати невідповідність політики Святого Престолу ідеям, запропонованим у Святому писемі та працях ранніх отців церкви.

Дослідження німецького гуманізму в історико-релігієзнавчому аспекті дає змогу з'ясувати, яким чином філологічна вченість, культ красномовства й повернення “до джерел” взаємодіяли з пізньосередньовічним благочестям, схоластичним богослов'ям і церковно-реформаторськими прагненнями, готуючи інтелектуальне підґрунтя для релігійного перевороту.

Актуальність обраної теми зумовлена кількома чинниками. По-перше, проблема співвідношення гуманізму й Реформації залишається однією з найдискусійніших у науці: чи був гуманізм безпосередньою причиною релігійного розколу, чи лише надав йому інструментарій і мову. По-друге, німецький варіант гуманізму має виразну релігійну специфіку, недостатньо

висвітлену в українській історіографії. По-третє, методологічно плідним є залучення концепції британського теолога й історика Алістера Мак-Грата, викладеної насамперед у праці “Інтелектуальні витoki європейської Реформації”, яка пропонує сучасний, вільний від спрощень погляд на роль гуманізму у формуванні реформаційної думки. По-четверте, історико-релігієзнавчий ракурс дозволяє розглянути гуманізм не лише як культурне, а й як релігійне явище – у його зв’язку з богослов’ям, благочестям і церковним життям доби.

У методичному аспекті актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю критичного аналізу інтелектуальних і релігійних трансформацій у суспільно-політичному та духовному просторі Священної Римської імперії на зламі XV–XVI ст. як детермінанти формування ренесансного гуманізму, ранньомодерної толерантності та передумов європейської секуляризації. Дослідження цього періоду дозволяє сформувати у майбутнього вчителя історії професійно значущі компетентності, необхідні для деконструкції ідеологічних міфів, розвитку медіаграмотності та критичного аналізу першоджерел у межах Нової української школи. Вивчення зазначеної проблематики має високий прикладний потенціал для шкільної історичної освіти, оскільки забезпечує вчителя науковим інструментарієм для пояснення учням генезису європейської інтелектуальної свободи, витоків критичного мислення та етнокультурного самоусвідомлення як ланок єдиного процесу еволюції світової цивілізації.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження особливостей північноєвропейського гуманізму у Священній Римській імперії кінця XV – початку XVI ст. в історико-релігієзнавчому аспекті та з’ясуванням характеру зв’язку гуманістичного руху з релігійними пошуками доби й витокami Реформації.

Для реалізації цієї мети необхідно вирішити такі навчально-наукові **завдання:**

➤ проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу тематики дослідження;

- охарактеризувати релігійну ситуацію та особливості державно-церковних відносин у Священній Римській імперії наприкінці XV ст.;
- визначити особливості організаційних форм німецького гуманізму (університети, друкарні, вчені товариства);
- висвітлити ключові ідеї німецьких гуманістів та їх вплив на релігійно-політичну ситуацію у Священній Римській імперії;
- дослідити характер зв'язку німецького гуманізму з витоками Реформації та подальшими трансформаціями процесами на німецьких землях у XVI ст.;
- обґрунтувати дидактичний потенціал досліджуваної проблематики в системі шкільної історичної освіти та розробити прикладні навчально-методичні матеріали для розвитку критичного мислення учнів закладів загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є феномен гуманістичного руху у Священній Римській імперії ранньомодерної доби як інтелектуально-релігійне явище.

Предметом дослідження виступають особливості, релігійний зміст, провідні представники та інституційні форми німецького гуманізму кінця XV – початку XVI ст., а також характер його зв'язку з інтелектуальними витоками Реформації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від приблизно 1480-х рр. (розквіт діяльності першого покоління німецьких гуманістів – Р. Агріколи, К. Цельтіса) до початку 1520-х рр., коли поширення Реформації докорінно змінило умови існування гуманістичного руху. Нижня межа пов'язана з утвердженням гуманістичної вченості в імперських університетах і містах, верхня – з виступом М. Лютера (1517) та подальшим конфесійним розмежуванням. За потреби автор звертається до явищ ширшого хронологічного діапазону.

Територіальні межі охоплюють землі Священної Римської імперії німецької нації, насамперед імперські міста (Нюрнберг, Аугсбург, Страсбург, Базель), університетські центри (Гайдельберг, Ерфурт, Тюбінген, Відень, Інгольштадт) та регіони активної гуманістичної діяльності (Рейнланд, Швабія, Ельзас, Тюрингія).

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та світоглядного плюралізму, властивого академічному релігієзнавству. Застосовано історико-генетичний метод (для реконструкції витоків і динаміки руху), історико-порівняльний (для зіставлення німецького гуманізму з італійським та з пізньосередньовічною схоластикою), історико-типологічний (для класифікації течій), біографічний і просопографічний методи (для аналізу постатей та їхніх мереж). Окреме значення має метод історії понять (*Begriffsgeschichte*) та герменевтичний підхід релігієзнавства. Концептуальним стрижнем роботи слугує модель інтелектуальних витоків Реформації, запропонована А. Мак-Гратом, зокрема його методологічна вимога розрізняти гуманізм як культурно-освітню програму та конкретний зміст богословських ідей.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у комплексному переосмисленні інтелектуальних та релігійних трансформацій у Священній Римській імперії на зламі XV–XVI ст. як детермінанти формування ранньомодерної релігійної толерантності, культури критичного мислення та біблійного філологізму, а також у розробці методичних підходів до висвітлення теми північноєвропейського християнського гуманізму й предреформаційних соціокультурних конфліктів у межах шкільних курсів історії.

Теоретичне значення дослідження визначається концептуалізацією наслідків інтеграції гебраїстики, застосування методу “*Ad fontes*” та реалізації етичної програми *Philosophia Christi*, що поглиблює наукові уявлення про механізми децентралізації релігійного життя і витoki інтелектуальної свободи раннього Нового часу та слугує теоретичним підґрунтям для модернізації змісту шкільної історичної освіти.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їхнього використання як теоретико-методологічного підґрунтя для подальших наукових досліджень із питань трансформації релігійно-інтелектуальних систем ранньомодерної Європи та еволюції моделей академічної і релігійної свободи. Сформульовані висновки мають прогностичну цінність для аналізу сучасних

ідеологічних доктрин суспільної толерантності й культурного плюралізму і водночас мають прикладне значення для шкільної освіти. Матеріали роботи можуть бути інтегровані в освітній процес 8-х класів у межах концепції НУШ, сприяючи розвитку професійних компетентностей вчителя історії щодо деконструкції ідеологічних міфів та об'єктивного висвітлення причинно-наслідкових зв'язків між інтелектуальним критицизмом і викликами догматизму, розвитку медіаграмотності та критичного аналізу першоджерел.

Структура й обсяг бакалаврської роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (40 позицій).

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТЕМАТИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1. 1. Історіографічний огляд.

Феномен північноєвропейського гуманізму як соціокультурного явища та його визначальний вплив на розвиток європейської науки та політичної культури, а також взаємозв'язок із Реформацією актуалізували популярність дослідження цієї проблематики як істориками, так і релігієзнавцями й культурологами. Саме північноєвропейський гуманізм став інтелектуальною передумовою Реформації, хоча в історіографічному плані дуже часто поступається італійському гуманізму, який є більш презентабельним, незважаючи на це, без розуміння німецького гуманізму не можливо зрозуміти європейську Реформацію, а відтак і тенденцій розвитку ранньомодерної Європи й політичного плюралізму загалом.

В цілому історіографію проблеми дослідження можна поділити на дві групи: загальна та спеціально-тематична. Враховуючи актуальність тематики всередині кожної із груп можна застосувати географічний принцип систематизації літератури й виділити праці західних дослідників та українських істориків.

Загальну історіографію тематики дослідження складають праці з історії Священної Римської імперії, культури чи ранньомодерного часу, аналіз яких, дозволяє простежити характерні особливості розвитку північноєвропейського гуманізму та його значення для політичного й культурного розвитку Європи.

Натомість спеціально-тематичну історіографію складають наукові дослідження, присвячені безпосередньо німецькому гуманізму, ключовим постаттям та інституціям.

У праці “Європа. Історія” Норман Дейвіс розглядає феномен Північного (або як його частіше називають у західній історіографії, християнського) гуманізму на землях Священної Римської імперії не як ізольоване інтелектуальне

явище, а як потужний соціокультурний тригер, що безпосередньо підготував ґрунт для Реформації [20].

В українській навчальній та монографічній історіографії особливе місце посідає праця В. О. Балуха та В. П. Коцура “Ранньомодерна Європа”, у якій автори пропонує глибокий історико-релігієзнавчий аналіз соціокультурного простору Священної Римської імперії кінця XV – початку XVI століття. Дослідники чітко диференціюють італійську та північноєвропейську моделі Відродження, кваліфікуючи німецький гуманізм як специфічний етико-релігійний та християнський феномен. У фокусі уваги авторів перебуває географія інтелектуальних центрів та діяльність провідних мислителів епохи – Еразма Роттердамського, Йоганна Ройхліна й Ульріха фон Гуттена, крізь призму праць яких розкривається генезис текстологічної критичної методи, емансипація німецького ранньомодерного патріотизму та його виразний антиримський пафос. Простежуючи ідейну еволюцію регіону, В. О. Балух та В. П. Коцур доводять, що саме північний гуманізм виступив інтелектуальною лабораторією майбутньої Реформації, підірвавши монополію схоластичного католицизму, проте фіксують подальший світоглядний розкол між елітарним просвітницьким крилом еразміанців та радикальним догматизмом лютеранського руху [9].

У колективній праці “Історія європейської цивілізації. Епоха Відродження” за редакцією Умберто Еко північноєвропейський гуманізм на теренах Священної Римської імперії аналізується крізь призму культурної антропології, медіафілософії та семіотики тексту. Автори проекту розглядають Гутенбергівську друкарську революцію як технічний базис, що перетворив християнський гуманізм на масову релігійну комунікацію та “переворот філологів”. У фокусі дослідження перебуває текстологічна десакралізація схоластичного канону Еразмом Роттердамським та Йоганном Рейхліном, де пошук буквального змісту Біблії сформував концепцію *Philosophia Christi* – раціональну віру, що змістила акцент із зовнішньої обрядовості католицизму на внутрішнє етичне благочестя. Масштабні інтелектуальні дискусії доби, зокрема “справу Рейхліна” та появу сатиричних “Листів темних людей”, дослідники

інтерпретують як семіотичне зіткнення нового критичного мислення зі середньовічним обскурантизмом, яке не лише сконструювало ранньомодерний німецький патріотизм з його антиримським пафосом, а й заклало фундаментальний комунікаційний підхід для майбутнього реформаційного вибуху [21].

Щодо спеціально-тематичної історіографії, то ключове значення для нашого дослідження має монографія Алістера Мак-Грата “Інтелектуальні витoki європейської Реформації”, у якій північноєвропейський гуманізм на теренах Священної Римської імперії аналізується як внутрішньо неоднорідна та методологічно автономна програма інтелектуального оновлення. Дослідник фокусує увагу на гуманістичному гаслі “Ad fontes”, інтерпретуючи його не як заперечення християнської догматики, а як текстологічний і філологічний інструментарій, спрямований на реставрацію тексту Святого Письма та спадщини Отців Церкви (передусім св. Августина) в обхід пізньосередньовічних схоластичних коментарів. Історико-релігієзнавчий внесок німецьких гуманістів, зокрема Еразма Роттердамського та Йоганна Рейхліна, Мак-Грат розглядає через призму реформи освіти та десакралізації латинської Вульгати, що заклало текстову базу для майбутніх реформаторів. Водночас автор чітко розмежовує інтелектуальні програми гуманізму та раннього протестантизму, доводячи, що попри спільну антисхоластичну спрямованість і загальні методи критики джерел, між ними існував глибокий світоглядний розрив: якщо гуманісти прагнули морально-етичного й освітнього оновлення існуючої Церкви на засадах людської волі та раціоналізму, то Віттенберзька Реформація Мартіна Лютера здійснила фундаментальний сотеріологічний переворот, сфокусований на радикально іншому розумінні виправдання виключно вірою (*Sola Fide*) [27].

У класичній праці Чарльза Науерта “*Humanism and the Culture of Renaissance Europe*” акцент зміщено на соціокультурну адаптацію та інституціоналізацію гуманізму на німецьких землях. Автор доводить, що транскордонний трансфер ідей призвів до трансформації італійської світської моделі у виразно релігійну, морально-виховну та національно забарвлену програму. Ч. Науерт простежує, як

через реформу університетської освіти та філологічну критику церковних інститутів німецькі інтелектуали сформували соціокультурний клімат, який зробив реформаційний вибух суспільно затребуваним [6].

У фундаментальному дослідженні Берндта Гамма “The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety” північноєвропейський гуманізм у Священній Римській імперії аналізується крізь призму авторської концепції “нормативної централізації” (normative centering) пізньосередньовічної культури та благочестя. Дослідник доводить, що німецький гуманізм кінця XV – початку XVI століття не був ізольованим інтелектуальним трендом, а виступав невід’ємною частиною загального передреформаційного процесу звуження релігійного життя до сутнісного ядра. Історико-релігієзнавчий внесок гуманістичного руху (передусім еразміанства) Гамм вбачає у радикальному зосередженні на Христі (Christocentrisme) та біблійному тексті як єдиній нормативній базі для теології, суспільної моралі й індивідуального спасіння. Автор переконує, що саме прагнення гуманістів очистити релігійну практику від середньовічної розпорошеності та схоластичного формалізму створило той унікальний духовний інтенсив і “концентрацію на головному”, які релігієзнавчо та психологічно уможливили сприйняття ідеї виправдання вірою і стали безпосереднім витокom теології Реформації [3].

В українському науковому дискурсі (праці Н. В. Год [13; 14; 15; 16; 17; 18], М. Ковтунович [22], Л. М. Мельник [29]) північноєвропейський гуманізм та спадщина його лідера Еразма Роттердамського інтерпретуються як потужний історико-релігійний чинник ранньомодерних соціокультурних трансформацій. Дослідники всебічно аналізують концепт *Philosophia Christi* (“Філософія Христа”) як раціонально-етичну альтернативу схоластиці, що заклала підґрунтя для реформаційного оновлення католицької церкви, та акцентують увагу на екуменічних і пацифістських інтенціях мислителя, спрямованих на збереження єдності європейського простору. Загалом у вітчизняній історіографії еразміанство розглядається не просто як філолого-літературна течія, а як

глобальний інтелектуальний рух, що безпосередньо вплинув на релігійну думку та характер протестних рухів XVI–XVII століть.

Таким чином, в українському науковому дискурсі чітко простежується тенденція до комплексного вивчення північноєвропейського гуманізму: він інтерпретується не лише як філологічна чи літературна течія, а як потужний історико-релігійний фактор, що глибоко трансформував європейську цивілізацію напередодні та під час Реформації.

1.2. Джерельний комплекс.

Характер, мета та завдання кваліфікаційного дослідження зумовили залучення широкого й різноманітного кола джерел, які дозволяють всебічно проаналізувати особливості північноєвропейського гуманізму у Священній Римській імперії кінця XV – початку XVI століття в історико-релігієзнавчому аспекті. Специфіка досліджуваної епохи, що позначилася переходом від пізнього Середньовіччя до раннього Нового часу та Гутенбергівською медіареволюцією, визначила видову структуру джерельної бази. Залучений масив матеріалів доцільно класифікувати за видовою ознакою на критико-текстологічні видання Священного Письма, авторські філософсько-богословські й публіцистичні трактати, пам'ятки сатиричної літератури та епістолярну спадщину лідерів німецького гуманістичного руху.

Першу групу джерел становлять фундаментальні праці, що репрезентують практичне втілення гуманістичного гасла “*Ad fontes*” (До джерел) у площині бібліознавства та теологічного оновлення. Ключовим джерелом цієї групи є “*Novum Instrumentum omne*” (1516 р.) Еразма Роттердамського – перше друковане видання Нового Завіту грецькою мовою, забезпечене паралельним новим латинським перекладом та розлогими коментарями (*Annotationes*) [7]. Його доповнюють лінгвістичні та текстологічні праці Йоганна Рейхліна, зокрема “*De rudimentis Hebraicis*” (“Про основи єврейської мови”, 1506 р.). Ці тексти дозволяють дослідити філологічний метод північного гуманізму як

релігійнознавчий інструмент, спрямований на десакралізацію латинської Вульгати, виявлення помилок середньовічного схоластичного канону та подолання догматичного монополізму.

Другу групу джерел складають авторські твори німецьких інтелектуалів, у яких безпосередньо експлікується світоглядна матриця християнського гуманізму. Особливе значення для розкриття релігійнознавчого аспекту теми мають теоретичні праці Еразма Роттердамського: “*Enchiridion militis Christiani*” (“Зброя християнського воїна”, 1503 р.), де викладено концепцію *Philosophia Christi* (“Філософії Христа”), та трактат “*De libero arbitrio*” (“Про свободну волю”, 1524 р.), що є базовим для реконструкції антропологічних поглядів автора та аналізу його ідейного розколу з Мартіном Лютером [1]. Сюди ж віднесено пацифістські розвідки Роттердамця, зокрема “*Querela pacis*” (“Скарга миру”, 1517 р.), які дозволяють реконструювати соціально-етичні та суспільно-політичні виміри гуманізму крізь призму євангельських ідеалів.

До цієї ж групи залучено праці Йоганна Ройхліна “*De verbo mirifico*” (“Про чудодійне слово”, 1494 р.) та “*De arte cabalistica*” (“Про кабалістичне мистецтво”, 1517 р.), які відображають синкретичний характер північного гуманізму та спроби інтеграції юдейської містики в загальнохристиянський теологічний контекст. Публіцистичний та національно-патріотичний вектор німецького гуманізму аналізується за творами Ульріха фон Гуттена, зокрема його діалогами “*Vadiscus, sive Trias Romana*” (“Вадиск, або Римська трійця”, 1520 р.) та “*Arminius*” (“Арміній”, опубл. 1529 р.). Ці джерела ілюструють процес зрощення релігійної критики з ранньомодерним німецьким патріотизмом, конструюванням міфу про “чесних германців” та гострим антиримським пафосом [4; 5].

Третю групу джерел становлять тексти, які виникли в епіцентрі релігійно-інтелектуальних дискусій Священної Римської імперії напередодні Реформації. Наріжним джерелом тут виступає знаменита колективна сатира “*Epistolae obscurorum virorum*” (“Листи темних людей”, 1515–1517 рр.), створена в гуманістичному гуртку Ерфурта за участю Ульріха фон Гуттена. Цей текст, написаний навмисно спотвореною “кухонною латиною”, разом із сатиричним

трактатом Еразма Роттердамського “*Moriae Encomium*” (“Похвала глупоті”, 1511 р.), є унікальним матеріалом соціокультурного та антропологічного характеру. Вони в іронічній формі викривають інституційні вади Католицької церкви, корупцію папства, торгівлю індульгенціями, а також моральну деградацію й обскурантизм тогочасного схоластичного чернецтва [24; 34].

Четверту групу джерел складає розлога приватна та офіційна кореспонденція діячів Північного Відродження. Епістолярій Еразма Роттердамського, Йоганна Ройхліна, Ульріха фон Гуттена, Віллібальда Піркгеймера та Конрада Цельтіса виконує функцію важливого комунікативного джерела. Листи дозволяють зазирнути в “лабораторію думки” епохи, реконструювати мережу гуманістичних гуртків (*Res publica literaria*), простежити динаміку формування суспільної думки в Імперії, а також ретельно відтворити хронологію та внутрішні мотиви перебігу ключових інтелектуальних конфліктів, зокрема “справи Ройхліна” (1509–1520 pp.) [2].

Залучений комплекс різножанрових першоджерел, значна частина яких репрезентована в сучасних академічних критичних виданнях (зокрема, багатотомних серіях “*Erasmi Opus Epistolarum*”, “*Reuchlins Briefwechsel*”), є репрезентативним, взаємодоповнюючим і достатнім для верифікації наукових гіпотез. Джерела дають змогу забезпечити всебічне розв’язання поставлених дослідницьких завдань та об’єктивне висвітлення історико-релігієзнавчих особливостей північноєвропейського гуманізму Священної Римської імперії у визначених хронологічних межах.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ГУМАНІЗМУ.

2.1. Релігійна ситуація у Священній Римській імперії наприкінці XV ст.

Розуміння особливостей німецького гуманізму неможливе без урахування релігійної ситуації у Священній Римській імперії наприкінці XV ст. Імперія цієї доби являла собою політично роздроблене утворення, що складалося з безлічі територіальних князівств, церковних володінь та імперських міст, об'єднаних радше спільною ідеєю та постаттю імператора, аніж реальною централізованою владою. Така політична децентралізація мала прямі наслідки для релігійного й культурного життя: вона сприяла різноманіттю місцевих осередків і водночас породжувала гостре відчуття потреби в єдності та реформі.

Релігійне життя пізньосередньовічної Німеччини характеризувалося, з одного боку, інтенсивним і багатоманітним благочестям, а з іншого – наростанням критичних настроїв щодо стану Церкви. Дослідники відзначають справжній “вибух” побожності напередодні Реформації: множилися паломництва, культ реліквій і святих, братства, поминальні меси, придбання індульгенцій, засновувалися численні церковні фундації. Це свідчило не про занепад релігійності, а навпаки – про її надзвичайну напруженість і про загострену тривогу за спасіння душі [3].

Водночас наростало невдоволення інституційним станом Церкви. Поширювалася критика побутового зіпсуття частини духовенства, неуцтва парафіяльних священників, зловживань із продажем індульгенцій, накопичення церковних бенефіціїв, втручання курії у справи імперських церков. У німецькому середовищі формувалося уявлення про “тягарі німецької нації” (*gravamina*) – перелік претензій до Риму, що мали як релігійний, так і національно-політичний характер [9, с. 118]. Ці настрої створювали сприятливий ґрунт для будь-якої програми церковного оновлення, у тому числі гуманістичної.

Особливістю релігійної ситуації було також співіснування різних типів благочестя й богослов'я. Поряд із офіційною схоластичною теологією університетів розвивалися містичні течії (спадщина Майстра Екгарта, Йоганна Таулера, анонімна “Німецька теологія”), а також рух “нового благочестя” (*Devotio Moderna*), що наголошував на внутрішній, особистій побожності та практичному наслідуванні Христа. Ці течії, попри відмінності, поділяли спільну настанову на поглиблення внутрішнього релігійного досвіду й нерідко з пересторогою ставилися до зовнішнього обрядового формалізму та до сухої схоластичної вченості [27, с. 55].

З історико-релігієзнавчого погляду, наприкінці XV ст. у Священній Римській імперії склалася ситуація своєрідної “релігійної напруги”: інтенсивне благочестя поєднувалося з гострою незадоволеністю станом Церкви та з пошуком автентичніших, очищених форм віри. Саме в цей контекст увійшов гуманізм, запропонувавши власний інструментарій оновлення – повернення до джерел християнської давнини, очищення текстів віри та реформу освіти й моралі. Гуманістична програма відповіла на наявний релігійний запит, і в цьому полягала одна з головних причин її успіху в німецьких землях.

Особливе місце серед чинників релігійного невдоволення посідала практика продажу індульгенцій, що набула наприкінці XV – на початку XVI ст. безпрецедентного розмаху. Індульгенція, первісно пов'язана з таїнством покаяння, дедалі більше сприймалася в народній свідомості як можливість “придбати” прощення гріхів і скоротити перебування душі в чистилищі. Комерціалізація цієї практики, тісно пов'язана з фінансовими інтересами курії та територіальних володарів, викликала дедалі гостріше моральне обурення – те саме, що згодом стало безпосереднім приводом до виступу Лютера 1517 р. [25, с. 411]

Релігійне невдоволення в Імперії мало й виразний національно-політичний вимір. Уявлення про “тягарі німецької нації” акумулювало претензії до Риму – щодо відтоку грошей, призначення чужинців на німецькі бенефіції, втручання курії у місцеві справи. Антиклерикальні настрої поєднувалися з

есхатологічними очікуваннями: поширювалися пророцтва, передчуття близьких потрясінь, образи “останніх часів”. Цей складний комплекс настроїв створював вибухонебезпечне тло, на якому будь-яка програма релігійного оновлення набувала особливого резонансу.

Водночас було б помилкою зводити релігійне життя доби лише до кризи й невдоволення. пізньосередньовічне благочестя демонструвало надзвичайну творчу енергію: розвивалися нові форми побожності, ширилося читання духовної літератури народними мовами, зростала роль мирян у релігійному житті міст. Саме ця активність освіченого міщанства, спрагленого до глибшого, осмисленого благочестя, стала тим середовищем, у якому гуманістична програма релігійного оновлення знайшла найвдячніших прихильників. З історико-релігієзнавчого погляду, передреформаційна доба постає не як час занепаду віри, а як час її напруженого, неспокійного пошуку.

Серед духовних рухів, що формували релігійне обличчя доби, особливе значення для розуміння німецького гуманізму має “нове благочестя” (*Devotio Moderna*). Започаткований у Нідерландах Гертом Гроте наприкінці XIV ст., цей рух утілювався в спільнотах “братів спільного життя” та в реформованих монастирях, що поширилися й на німецькі землі. Його духовним маніфестом стала книга “Наслідування Христа”, приписувана Томі Кемпійському, – один із найвпливовіших творів західного благочестя [27, с. 56].

Devotio Moderna наголошувала на внутрішній, особистій побожності, практичному наслідуванні Христа, читанні Писання й духовної літератури, на протигагу зовнішній обрядовості та абстрактній схоластичній ученості. Школи братів спільного життя, де навчалися, зокрема, юний Еразм і багато майбутніх гуманістів, поєднували це благочестя з ґрунтовною освітою. Таким чином “нове благочестя” стало однією з важливих сполучних ланок між пізньосередньовічною релігійністю та гуманістичним ідеалом освіченого, внутрішньо зосередженого християнства [27, с. 57].

З історико-релігієзнавчого погляду спорідненість *Devotio Moderna* й біблійного гуманізму виявляється у спільному акценті на поверненні до

простоти й автентичності християнського життя. Еразмівська “філософія Христа” багато в чому продовжувала настанови “нового благочестя”, переклавши їх мовою гуманістичної вченості. Ця спадкоємність показує, що північний гуманізм виростав не лише з рецепції італійської античності, а й із власних північноєвропейських релігійних традицій, що надавало йому особливого духовного забарвлення.

Конкретні форми пізньосередньовічного благочестя унаочнюють його напружений, зосереджений на спасінні характер. Поширювалися паломництва до чудотворних місць, шанування реліквій, заснування поминальних мес і братств, придбання індульгенцій, культ святих-заступників. Усе це свідчило про гостру тривогу за посмертну долю душі й про прагнення забезпечити спасіння через примноження благочестивих діянь. Саме на цей тип “кількісного” благочестя, зосередженого на зовнішніх ділах, згодом спрямували критику і гуманісти, і реформатори, протиставивши йому ідеал внутрішньої, особистої віри [6].

Політична роздробленість Священної Римської імперії мала безпосередні релігійні наслідки. За відсутності сильної центральної влади територіальні князі та магістрати імперських міст дедалі активніше втручалися в церковні справи на своїх землях — призначали проповідників, опікувалися монастирями, регулювали церковне майно. Це фактичне посилення світського контролю над місцевою церквою передувало майбутньому принципіві, за яким віросповідання підданих визначав їхній володар, і створювало структурні передумови для територіального оформлення Реформації.

2.2. Пізньосередньовічне благочестя і схоластика: *via moderna* та “модерна августинівська школа”.

Відповідно до методологічної настанови А. Мак-Грата, адекватний аналіз інтелектуально-релігійного тла потребує врахування не лише гуманізму, а й схоластики, яка наприкінці XV ст. зберігала панівні позиції в богословській

освіті імперських університетів. Схоластична теологія цієї доби не була монолітною: у ній співіснували різні “шляхи” (*viae*) – насамперед “давній шлях” (*via antiqua*), що об’єднував реалістичні традиції томізму та скотизму, і “новий шлях” (*via moderna*) номіналістичного спрямування.

Особливе значення Мак-Грат надає саме *via moderna*, яка значно поширилася в німецьких університетах. Ця традиція, висхідна до Вільяма Оккама й розвинена в пізньому середньовіччі передусім Габріелем Білем (що викладав у Тюбінгені), розробила характерне вчення про відносини Бога й людини у справі спасіння. У його основі лежала ідея завіту (*pactum*): Бог за своєю вільною волею встановив порядок, згідно з яким зобов’язується дарувати благодать тому, хто “робить те, що в його силах” (*facere quod in se est*). Людина власними природними силами здатна зробити перший крок назустріч Богові, після чого Бог дарує їй благодать [27, с. 94].

З історико-релігійнознавчого погляду це вчення мало далекосяжні наслідки. Воно надавало певної ролі людським зусиллям у справі спасіння й формувало відповідний тип благочестя, зосередженого на діяльному виконанні релігійних обов’язків. Саме проти цієї сотеріологічної моделі, як показує Мак-Грат, згодом повстав молодий Лютер: його богословський прорив був значною мірою реакцією проти номіналістичного вчення про співпрацю людини з благодаттю, яке він – на підставі поглибленого читання апостола Павла й Августина – сприйняв як форму самовпевненої праведності.

Поряд із *via moderna* Мак-Грат виокремлює явище, яке позначає терміном “модерна августинівська школа” (*schola Augustiniana moderna*). Йдеться про течію пізньосередньовічного богослов’я, пов’язану з посиленою увагою до антипелагіанської спадщини Августина – до вчення про немічність людської волі, про первородний гріх і про абсолютну першість божественної благодаті. Цю традицію дослідник пов’язує, зокрема, з постаттю Григорія з Ріміні та з богословською культурою августинського чернечого ордену, до якого належав і Лютер. На думку Мак-Грата, наявність такої августинівської течії допомагає

пояснити, звідки в пізньосередньовічному богослов'ї міг постати акцент на благодаті, що його згодом радикалізувала Реформація [27, с. 105].

Слід наголосити, що питання про чіткість і впливовість “модерної августинівської школи” залишається в науці дискусійним. Проте сам факт співіснування в пізньосередньовічному богослов'ї різних, навіть протилежних сотеріологічних тенденцій – від “синергічної” моделі номіналізму до строго августинівського акценту на благодаті – є важливим для нашого дослідження. Він свідчить, що інтелектуально-релігійне тло, у якому розвивався німецький гуманізм, було внутрішньо напруженим і неоднорідним [27, с. 106].

Таким чином, схоластичний контекст становив необхідну складову того середовища, у якому діяли німецькі гуманісти. Гуманізм здебільшого протиставляв себе схоластичному методу – його абстрактності, варварській, на думку гуманістів, латині, відірваності від першоджерел і моральної практики. Проте, як наполягає Мак-Грат, було б помилкою зводити інтелектуальні витoki Реформації лише до гуманізму: реформаційне богослов'я постало на перетині гуманістичного методу й схоластичних богословських проблем, у напруженому діалозі з ними [21, с. 255].

Учення Габріеля Біля про завіт заслуговує на докладніший розгляд, оскільки саме воно стало, за Мак-Гратом, тим богословським тлом, проти якого повстав молодий Лютер. Згідно з Білем, людина, що чинить “те, що в її силах” (*facere quod in se est*) – тобто щиро прагне добра й любить Бога понад усе власними природними силами, – спонукає Бога, за встановленим Ним завітом, дарувати їй благодать. Бог не зобов'язаний робити це за абсолютною необхідністю, а лише за своєю вільною обітницею (*de potentia ordinata*). Така модель надавала людським зусиллям реальної, хоч і підпорядкованої, ролі в досягненні спасіння [26].

Молодий Лютер здобув богословську освіту в Ерфурті саме в дусі *via moderna*, під керівництвом номіналістів Бартоломея Арнольдї з Узінгена та Йодока Трутфетера. Згодом, переживши гостру духовну кризу, він відкинув білівську модель: вимога “зробити те, що в твоїх силах” здавалася йому такою,

що веде або до самовпевненості, або до відчаю, адже людина ніколи не може бути певна, чи зробила достатньо. Саме ця внутрішня суперечність номіналістичної сотеріології, як показує Мак-Грат, стала однією з відправних точок реформаційного перевороту в богослов'ї [27, с. 107].

Внутрішня напруженість схоластики виявлялася й у так званій “суперечці про шляхи” (*Wegestreit*) – протистоянні прибічників *via antiqua* та *via moderna* в університетах, що подеколи призводило до поділу факультетів і навіть до заснування окремих кафедр для кожного “шляху”. Ця інституційна роздробленість богословської освіти свідчила про кризу єдиної схоластичної традиції й опосередковано підготувала ґрунт для сприйняття альтернативних – гуманістичних і згодом реформаційних – підходів.

Слід підкреслити, що ставлення гуманістів до схоластики не зводилося до простого заперечення. Гуманісти критикували схоластичний метод за відрив від джерел, варварську латину й безплідні, на їхню думку, диспути, проте багато хто з них зберігав повагу до глибини богословської проблематики. Сам Мак-Грат застерігає від того, щоб розглядати гуманізм і схоластику як прості антиподи: реформаційне богослов'я постало саме на перетині гуманістичного методу й схоластичних богословських питань. Молоді теологи доби нерідко поєднували в собі обидві традиції, застосовуючи гуманістичну філологію до проблем, успадкованих від схоластичної сотеріології [28, с. 455].

Поряд зі схоластикою й “новим благочестям” на релігійне тло доби впливала німецька містична традиція. Спадщина Майстра Екгарта, проповіді Йоганна Таулера та анонімний трактат “Німецька теологія” (*Theologia Deutsch*) пропонували шлях внутрішнього єднання з Богом, відмови від себелюбства й упокорення божественній волі. Ця традиція наголошувала на безпосередньому релігійному досвіді й нерідко з пересторогою ставилася до зовнішньої обрядовості та інтелектуального марнославства.

Прикметно, що молодий Лютер високо цінував Таулера й сам видав “Німецьку теологію”, вбачаючи в містичній традиції співзвучність власному акцентові на немірності людини й первинності Божої дії. Хоча згодом

реформаційне богослов'я розійшлося з містикою в багатьох пунктах, ранній етап його формування не можна зрозуміти без урахування цього містичного складника. Таким чином, інтелектуально-релігійне тло Реформації було ще різноманітнішим, ніж проста дихотомія “гуманізм – схоластика”.

Особливе значення для долі молодого Лютера мав августинський орден, до якого він належав, і постать його наставника Йоганна фон Штаупіца. Штаупіц, генеральний вікарій ордену, спрямував духовні пошуки Лютера до зосередження на Христі та на безумовній Божій благодаті, відвертаючи його від виснажливого самокопання. Хоча Штаупіц не був реформатором, його духовне керівництво й августинська орденська традиція з її увагою до благодаті створили середовище, у якому міг визріти богословський переворот. Це ще раз підтверджує мак-гратівську тезу про множинність інтелектуально-релігійних коренів Реформації [27, с. 113].

2.3. Книгодрукування, університети та вчені товариства (sodalitates).

Розвиток німецького гуманізму спирався на сукупність інституційних і технологічних передумов, з-поміж яких першорядне значення мало книгодрукування. Винайдене в середині XV ст. у Майнці Йоганном Гутенбергом друкарство рухомими літерами здешевило й прискорило виготовлення книжок, уможливило тиражування вивірених текстів класичних та біблійних творів і створило технічну базу для гуманістичної видавничої програми. Імперські міста – Майнц, Страсбург, Нюрнберг, Аугсбург, Кельн і насамперед Базель – стали провідними друкарськими центрами Європи.

Базель посідав особливе місце: тут діяла знаменита друкарня Йоганна Фробена, що видавала твори Еразма, у тому числі його грецький Новий Завіт та багатотомні видання отців Церкви. Навколо великих друкарень формувалися інтелектуальні осередки, де співпрацювали вчені-редактори, коректори, перекладачі. З історико-релігієзнавчого погляду книгодрукування мало вирішальне значення: воно вперше зробило можливим масове поширення

вивіренних текстів Святого Письма й патристики, а отже – і реалізацію гуманістичного принципу “ad fontes” у релігійній сфері. Без друкарства ані наукові видання Еразма, ані стрімке поширення реформаційних ідей були б немислимі [17].

Другою інституційною опорою руху були університети. Наприкінці XV – на початку XVI ст. в Імперії діяла ціла мережа університетів – Гайдельберг, Ерфурт, Кельн, Лейпциг, Тюбінген, Фрайбург, Інгольштадт, Відень, а також новостворені заклади, зокрема Віттенберзький університет, заснований 1502 р. курфюрстом Саксонії. Проникнення гуманізму в університетське середовище відбувалося поступово й нерідко з опорою з боку прибічників традиційної схоластики. Гуманісти спершу закріплювалися на “факультеті вільних мистецтв”, запроваджуючи викладання класичної латини, грецької мови, поезики й риторики, і лише згодом їхній вплив поширювався на вищі факультети.

Третьою, специфічно гуманістичною формою організації стали “вчені товариства” (*sodalitates litterariae*) – неформальні об’єднання інтелектуалів, що підтримували особисті й листовні зв’язки, обмінювалися рукописами, влаштовували вчені бесіди. Засновником кількох таких товариств був “архігуманіст” Конрад Цельтіс, який створив, зокрема, “Рейнське літературне товариство” (*Sodalitas litteraria Rhenana*) та дунайське товариство у Відні [25]. Подібні гуртки існували в Ерфурті (навколо Мутіануса Руфуса), Нюрнберзі, Аугсбурзі. Ці товариства були організаційним втіленням ідеї “республіки вчених” – транснаціональної спільноти, об’єднаної латиною й спільними інтелектуальними цінностями.

Слід підкреслити релігієзнавче значення цих інституцій. Друкарні забезпечили технічну можливість оновлення джерельної бази віри; університети стали ареною зіткнення гуманістичного методу зі схоластичним богослов’ям; вчені товариства сформували мережу, якою згодом стрімко поширювалися як гуманістичні, так і реформаційні ідеї. Саме розгалуженість і децентралізованість цих структур, що відповідала політичній роздробленості Імперії, зробила

німецький інтелектуальний простір особливо сприйнятливим і до гуманістичного оновлення, і – згодом – до реформаційного руху.

Конкретні приклади унаочнюють масштаб німецького книгодрукування. У Нюрнберзі діяла велика друкарня Антона Кобергера, що випускала фундаментальні видання; у Базелі поряд із Фробеном працював дім Амербахів, де готувалися наукові видання патристики. Друкарі-гуманісти були не лише підприємцями, а й вченими редакторами, які формували корпус доступних публіці текстів і визначали філологічні стандарти. Саме в цих осередках складалася та текстова культура, без якої програма “ad fontes” залишилася б суто теоретичною.

Показовою є й динаміка університетської мережі Імперії. Заснування нових університетів – Тюбінгена (1477), Віттенберга (1502), Франкфурта-на-Одері (1506) – створювало інституційні майданчики, де гуманістична програма могла утверджуватися з меншим опором, ніж у старих закладах із усталеними схоластичними традиціями. Невипадково саме молодий Віттенберзький університет став згодом колискою Реформації: його статут від початку передбачав місце для гуманістичних дисциплін, а реформа навчального плану, проведена за участю Меланхтона, посилила цю орієнтацію [20].

Зміст гуманістичної освіти визначався програмою *studia humanitatis*, що включала граматику, риторику, поетику, історію та моральну філософію на основі читання класичних авторів. На відміну від схоластичної освіти, зосередженої на діалектиці й коментуванні авторитетів, гуманістична педагогіка наголошувала на красномовстві, стилі, безпосередньому читанні джерел і моральному вихованні. Перенесена в релігійну сферу, ця педагогічна модель сприяла формуванню нового типу освіченого християнина, здатного самостійно читати й тлумачити Святе Письмо [17].

Вчені товариства й листовні мережі гуманістів виконували й специфічну релігійно-наукову значущу функцію: вони формували транснаціональний простір вільного обміну ідеями, що передував публічній сфері Нового часу. Латина як спільна мова цієї “республіки вчених” долала державні й церковні кордони, а

обмін рукописами й листами забезпечував швидке поширення нових поглядів. Коли в цей налагоджений комунікативний простір увійшли реформаційні ідеї, він спрацював як готовий механізм їх блискавичного розповсюдження – обставина, що значною мірою пояснює стрімкість поширення Реформації в німецьких землях.

Важливим чинником інституційного розвитку німецького гуманізму було імператорське й князівське меценатство. Імператор Максиміліан I (правив 1493–1519) свідомо протегував гуманістам, убачаючи в них творців престижу Імперії та династії: він увінчав Цельтіса лавровим вінком, підтримував історіографічні й видавничі проєкти, залучав учених до прославлення власного правління. Княжі двори, єпископські резиденції та магістрати імперських міст так само ставали осередками гуманістичного патронату [25].

Географія німецького гуманізму відображала поліцентричну структуру Імперії. Рейнланд з Ельзасом (Страсбург, Шлеттштадт, Базель), південнонімецькі імперські міста (Нюрнберг, Аугсбург), Тюрингія з Ерфуртом і Готою, австрійський Відень – кожен із цих регіонів мав власні гуманістичні осередки з власним обличчям. Така децентралізованість, з одного боку, надавала рухові гнучкості й різноманіття, а з іншого – позбавляла його єдиного організаційного центру, що згодом ускладнило збереження цілісності гуманістичного середовища в умовах конфесійного розколу.

Таким чином, німецький гуманізм розвивався в умовах напруженої релігійної ситуації пізньосередньовічної Священній Римській імперії, що поєднувала інтенсивне благочестя з гострою критикою стану Церкви. Згідно з настановою А. Мак-Грата, його інтелектуальним тлом була не лише гуманістична культура, а й багатоманітна пізня схоластика – насамперед *via moderna* з її вченням про завіт і “модерна августинівська школа” з акцентом на благодаті. Інституційними опорами руху стали книгодрукування, університети та вчені товариства, що разом створили технічні й організаційні передумови для реалізації принципу “*ad fontes*” у релігійній сфері.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГУМАНІСТИЧНОГО РУХУ В ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО РЕЛІГІЙНИЙ ЗМІСТ.

3.1. Принцип “ad fontes” і біблійна філологія як релігієзнавча програма.

Центральною рисою німецького, як і всього північного, гуманізму був принцип “ad fontes” – повернення до джерел. У концепції А. Мак-Грата саме цей принцип постає головним і найтривкішим внеском гуманізму в інтелектуальні витоки Реформації. У релігійній сфері “ad fontes” означало вимогу звертатися до Святого Письма й творів отців Церкви мовами оригіналу – гебрейською, грецькою, класичною латиною, – а не задовольнятися пізнішими перекладами, глосами й схоластичними коментарями [27, с. 153].

Реалізація цього принципу мала виразно релігієзнавчий зміст. По-перше, вона передбачала критичне опрацювання тексту Святого Письма. Епохальним здобутком стало видання Еразмом 1516 р. у базельській друкарні Фробена грецького тексту Нового Завіту разом із новим латинським перекладом і філологічними примітками (*Novum Instrumentum*). Це видання вперше зробило доступним для вченого загалу критично опрацьований грецький оригінал і виявило численні неточності усталеного латинського перекладу – Вульгати [3]. З погляду історії релігії це означало підри́в монополії єдиного канонічного перекладу й відкриття можливості нового прочитання ключових для віровчення місць.

По-друге, програма “ad fontes” включала повернення до патристики – творів отців Церкви, насамперед Августина. Гуманістичні видання патристичних текстів давали богословам прямий доступ до ранньохристиянської думки, оминаючи схоластичне посередництво. Це мало неабияке значення, адже саме звернення до Августина – до його вчення про гріх і благодать – відіграло, як показує Мак-Грат, важливу роль у формуванні реформаційного богослов'я. Гуманістична філологія в цьому сенсі прямо живила богословський пошук доби [27, с. 154].

По-третє, біблійний гуманізм спирався на ідеал тримовної вченості – досконалого володіння трьома “священими” мовами. Передбачалося, що богослов, озброєний знанням мов оригіналу та методами філологічної критики, зможе очистити християнське вчення від нашарувань і повернутися до автентичного змісту Євангелія. У німецьких землях ця програма стимулювала розвиток гебраїстики (передусім завдяки Йоганнові Рейхліну) та грецьких студій [27, с. 155].

Слід наголосити на методологічному застереженні Мак-Грата, що має пряму вагу для нашого аналізу. Принцип “ad fontes” сам по собі був методом, а не доктриною: він не визначав наперед, які саме богословські висновки буде зроблено з очищеного тексту. Той самий філологічний інструментарій міг служити й поміркованому оновленню в дусі еразмівської “філософії Христа”, і радикальній реформі віровчення. Тому релігійне значення гуманістичної філології полягало не в тому, що вона породжувала певну доктрину, а в тому, що вона змінювала самі засади богословської роботи – переносила авторитет на критично встановлений текст першоджерела [27, с. 155].

Таким чином, принцип “ad fontes” у німецькому гуманізмі слід розглядати як справжню релігієзнавчу програму – програму оновлення джерельної бази християнського віровчення. Вона полягала в очищенні й критичному опрацюванні текстів Писання й патристики, у поверненні до мов оригіналу та у формуванні нового, філологічно обґрунтованого підходу до авторитетних джерел віри. Саме ця програма, за Мак-Гратом, становила найважливішу ланку, що пов’язувала гуманізм із наступною Реформацією.

Програма тримовної вченості знайшла інституційне втілення у спеціальних навчальних закладах. Зразковою стала Колегія трьох мов (Collegium Trilingue), заснована 1517 р. у Лувені за заповітом гуманіста Ієроніма Буслейдена та за сприяння Еразма; у ній викладалися латина, грецька й гебрейська мови. Подібні прагнення виявлялися й у німецьких землях, де гуманісти домагалися запровадження викладання грецької та гебрейської у Віттенберзі, Гайдельберзі й інших центрах. Майже одночасно в Іспанії під егідою кардинала Хіменеса

готувалася Комплютенська поліглот – багатомовне видання Біблії, що стало пам'ятником біблійної філології доби.

Релігійознава вага філологічного методу виявлялася в тому, що навіть окремі мовні уточнення могли мати догматичні наслідки. Гуманістичний аналіз грецького тексту порушував питання про автентичність деяких традиційних читань, про точність перекладу ключових богословських термінів, про межі канонічного тексту. Тим самим філологія перетворювалася з допоміжної дисципліни на інстанцію, здатну переглядати усталені тлумачення. У цьому полягала прихована, але вибухова сила гуманістичної програми “ad fontes” у застосуванні до священних текстів.

Принципово важливим є те, що біблійний гуманізм поєднував філологічну точність із певним богословським ідеалом – еразмівською “філософією Христа” (*philosophia Christi*). Згідно з ним, очищене від схоластичних нашарувань Євангеліє постає насамперед як просте й дієве моральне вчення, доступне кожному християнинові й покликане перетворювати життя. Цей ідеал надавав філологічній праці вищого, релігійно-етичного сенсу: повернення до джерел означало не лише наукову реконструкцію тексту, а й духовне оновлення християнства через повернення до його первісної простоти й чистоти [9, с. 119].

Програма “ad fontes” у релігійній сфері передбачала не лише видання Писання, а й масштабну роботу над творами отців Церкви. Еразм та його сучасники підготували наукові видання Єроніма, Августина, Амвросія, Іларія, низки грецьких отців. Ці видання вперше дали богословам надійний доступ до думки нерозділеної Церкви перших століть, що мало програмне значення: повернення до патристичної давнини сприймалося як шлях до очищення християнства від пізніших нашарувань [9, с. 121].

Особливе місце посідала постать Єроніма – перекладача Вульгати й водночас ученого-філолога, якого гуманісти вважали своїм покровителем і взірцем. Видання й коментування його творів символічно поєднувало філологічну вченість із церковним авторитетом. Так формувався ідеал “священної філології” – застосування всього арсеналу класичної вченості до

священних і церковних текстів задля відновлення їх автентичного змісту [27, с. 160].

Релігієзнавчо значущим є те, що звернення до патристики переносило критерій істинності з пізнішої традиції на давнішу. Якщо схоластика спиралася на нагромаджений авторитет коментаторської традиції, то гуманістичний ідеал віддавав перевагу найдавнішим, найближчим до апостольських часів джерелам. Цей принцип старшинства давнини мав потенційно реформаційні наслідки, адже дозволяв критикувати пізніші церковні практики й учення як відхилення від первісної чистоти.

Принцип “ad fontes” перебував у внутрішньому зв’язку з майбутнім реформаційним принципом “лише Писання” (*sola Scriptura*), хоча й не був тотожний йому. Гуманістична вимога звертатися до критично встановленого оригіналу Писання логічно вела до піднесення авторитету самого тексту над авторитетом тлумачної традиції. Реформація радикалізувала цю настанову, проголосивши Писання єдиним і достатнім джерелом віровчення. Проте сам гуманістичний принцип залишався методологічним: він стосувався того, як належить установлювати й читати текст, а не того, який статус приписати йому в системі віровчення.

Програмним вираженням релігійного ідеалу біблійного гуманізму став еразмівський заклик до загальнодоступності Писання. У передмові “*Paraclesis*” до свого видання Нового Завіту Еразм висловив бажання, щоб Святе Письмо було перекладене всіма мовами й щоб його читали не лише вчені, а й селянин за плугом і ткаля за верстатом. Цей ідеал прямо впливав із принципу “ad fontes”: якщо джерелом віри є Писання, то доступ до нього має бути відкритий для всіх. Реформація згодом утілила цю настанову в масових перекладах Біблії народними мовами [27, с. 160].

3.2. Провідні представники німецького гуманізму.

Німецький гуманізм був представлений плеядою яскравих діячів, кожен з яких уособлював певну грань руху. “Батьком німецького гуманізму” традиційно вважають Рудольфа Агріколу (1444–1485) – уродженця Фрисландії, який тривалий час навчався в Італії й приніс на німецький ґрунт ідеали італійського Відродження. Його найвідоміший твір – трактат із діалектики, у якому Агрікола поєднав логіку з риторикою, наголошуючи на практичному, орієнтованому на переконання мисленні. Агрікола обстоював ідеал освіченого благочестя й вивчення Святого Письма, заклавши програмні засади німецького гуманізму [16].

Чільною постаттю наступного покоління був Конрад Цельтіс (1459–1508) – “архігуманіст”, перший німець, увінчаний лавровим вінком поета-лауреата. Цельтіс був невтомним організатором: він засновував учені товариства, плекав ідею культурного відродження Німеччини, працював над виданням пам’яток німецької давнини. У його діяльності виразно виявився характерний для німецького гуманізму культурний патріотизм – прагнення довести, що німці не поступаються італійцям у вченості й мають власну гідну спадщину. Релігійний складник у Цельтіса був менш виражений, ніж його захоплення античністю й національною темою, що демонструє внутрішню неоднорідність руху [16].

Зразком ученого-патриція імперського міста був Віллібальд Піркгеймер (1470–1530) із Нюрнберга – заможний радник, знавець грецької мови, перекладач, друг художника Альбрехта Дюрера. Піркгеймер уособлював тип світського гуманіста, інтегрованого в міську еліту, який поєднував наукові заняття з громадською діяльністю. Його еволюція показова: спершу прихильний до реформаційних ідей, згодом він відсторонився від них, не прийнявши радикалізму, – що ілюструє складність вибору, перед яким опинилися гуманісти доби Реформації [17].

Особливе місце посідав ерфуртський гурток на чолі з Мутіанусом Руфусом (Конрадом Мутом, 1470/71–1526), каноніком із Готи. Мутіан не залишив великих творів, але був духовним центром кола молодих гуманістів, з якими

підтримував жваве листування. Його погляди мали виразно релігійно-філософський характер: він обстоював ідеал внутрішнього, очищеного благочестя, з певним скептицизмом ставився до зовнішньої обрядовості й висловлював думки про спільну сутність різних релігій під оболонкою обрядів. Ерфуртський гурток виховав чимало діячів, які згодом долучилися до реформаційного руху.

Огляд цих постатей демонструє кілька особливостей німецького гуманізму. По-перше, його носіями були представники різних середовищ – університетські викладачі, міські патриції, церковні каноніки, що свідчить про широку соціальну базу руху. По-друге, релігійний складник був присутній у різній мірі: від виразного благочестя Агріколи й релігійно-філософських пошуків Мутіана до переважно світських інтересів Цельтіса. По-третє, доля цих діячів та їхніх учнів виявила глибоку неоднозначність відносин гуманізму з Реформацією, до якої ми повернемося в четвертому розділі.

Перелік провідних діячів варто доповнити кількома постатями, що увиразнюють багатогранність руху. Беатус Ренанус (1485–1547) з ельзаського Шлеттштадта був видатним філологом і видавцем, редактором творів Еразма й античних авторів, а також піонером критичної історіографії. Конрад Пойтінгер (1465–1547) з Аугсбурга поєднував ученість із діяльністю міського радника й збирача старожитностей. Йоганн Тритемій (1462–1516), абат-бенедиктинець, уособлював поєднання гуманістичної вченості з монастирською традицією. Генріх Бебель прославився як знавець латини й збирач німецьких прислів'їв [9, с. 119–120].

Сукупність цих постатей засвідчує, що німецький гуманізм не був однорідним середовищем: він охоплював і світських патриціїв, і кліриків, і монахів, і університетських викладачів, поєднуючи найрізноманітніші інтереси – від класичної філології до старожитностей, від поезії до історіографії. Ця багатоманітність відповідала децентралізованій структурі Імперії й пояснює, чому рух не мав єдиного центру, а існував як мережа осередків. Релігійні погляди його учасників так само різнилися – від суворого католицького

благочестя до вільнодумного скептицизму, – що унеможливило будь-яке однозначне зведення гуманізму до певної релігійної позиції.

Особливої уваги в історико-релігієзнавчій перспективі заслуговує постать Еразма Роттердамського, який, хоч і не був німцем за походженням, значну частину життя й діяльності пов'язав з імперським Базелем і справив визначальний вплив на німецький біблійний гуманізм. Його видання грецького Нового Завіту, перифрази біблійних книг, видання отців Церкви та програмні твори (“Зброя християнського воїна”, “Похвала глупоті”) сформували інтелектуальний клімат, у якому визрівали реформаційні ідеї. Водночас саме Еразм згодом став уособленням поміркованої гуманістичної альтернативи радикальній Реформації, що робить його постать ключовою для розуміння всієї проблематики роботи [17].

Доробок кожного з провідних діячів заслуговує на конкретнішу характеристику. Головна праця Рудольфа Агріколи – трактат “Про діалектичний винахід” (*De inventione dialectica*) – переосмислювала логіку, підпорядковуючи її риториці й мистецтву переконання; вона стала впливовим підручником і визначила гуманістичний підхід до мислення й аргументації на десятиліття вперед [17]. Агрікола обстоював ідеал ученості, поставленої на службу добродієвському й благочестивому життю.

Конрад Цельтіс реалізував широку культурну програму: він писав латиномовну поезію (збірка “*Amores*”), укладав плани всеохопного опису Німеччини (“*Germania illustrata*”), видавав пам’ятки, зокрема твори середньовічної черниці Гросвіти Гандерсгаймської, плекав ідею наукового відродження вітчизни. Засновані ним вчені товариства мали стати осередками цього відродження. У його діяльності гуманістичний патріотизм поєднувався з культом поезії та античної вченості, демонструючи переважно світський полюс німецького гуманізму [25].

Ерфуртський гурток навколо Мутіануса Руфуса заслуговує на докладнішу характеристику як осередок релігійно-філософського вільнодумства. До нього належали талановиті молоді гуманісти – поет Гелій Еобан Гесс, Кротус Рубеан,

згодом причетний до “Листів темних людей”, та інші. Мутіан розвивав ідеї, що межували з релігійним універсалізмом: він припускав, що під оболонкою різних обрядів і віровизнань криється єдина духовна істина, а справжнє благочестя полягає у внутрішньому, а не зовнішньому культі [26].

Такі погляди, висловлювані переважно в приватному листуванні, демонструють інтелектуальну сміливість частини німецького гуманізму та його дистанцію від обрядового благочестя. Водночас вони залишалися в межах елітарного, езотеричного дискурсу й не призначалися для широкого загалу. Доля учнів Мутіана показова: одні з них згодом стали ревними реформаторами, інші відійшли від релігійного радикалізму, що вкотре підтверджує неоднозначність зв’язку гуманістичного вільнодумства з Реформацією.

3.3. Гебраїстика Йоганна Рейхліна і “справа Рейхліна” як релігієзнавчий конфлікт.

Окреме й виняткове за значенням місце в німецькому гуманізмі посідає Йоганн Рейхлін (1455–1522) – найбільший на той час у християнській Європі знавець гебрейської мови. Й. Рейхлін уособлював той складник гуманістичної програми, що стосувався третьої “священної” мови, і його діяльність має першорядне історико-релігієзнавче значення. Його підручник “Основи гебрейської мови” (*De rudimentis hebraicis*, 1506) уперше дав християнським ученим систематичний інструмент для самостійного вивчення мови Старого Завіту [4; 5].

Рейхлін не обмежувався граматиною: він цікавився єврейською містичною традицією – кабалою, якій присвятив трактати “Про чудотворне слово” та “Про кабалістичне мистецтво”. У них він намагався віднайти в єврейській містиці прихований християнський зміст і таємні свідчення про істини віри [5]. З релігієзнавчого погляду це був характерний для ренесансу пошук “прихованої теології” (*prisca theologia*) – уявлення про єдину давню мудрість, що проступає крізь різні традиції. Хоча кабалістичні студії Рейхліна викликали підозри, вони

засвідчили відкритість гуманізму до позахристиянських джерел заради поглиблення розуміння власної віри.

Кульмінацією діяльності Рейхліна став гучний конфлікт, відомий як “справа Рейхліна” (бл. 1509–1520). Його початком стала ініціатива хрещеного єврея Йоганна Пфєфферкорна, який за підтримки кельнських теологів-домініканців домагався конфіскації та знищення єврейських книг як ворожих християнству. Коли імператор запросив експертну думку, Рейхлін рішуче виступив проти знищення гебрейської літератури, доводячи її наукову й релігійну цінність та обстоюючи право євреїв на власні книги. Це викликало проти нього звинувачення в єресі й тривалий судовий процес у церковних інстанціях [9, с. 121].

“Справа Рейхліна” набула значення, що далеко виходило за межі окремого спору. Вона поляризувала вчений світ Імперії, перетворившись на протистояння гуманістів і прибічників схоластичного обскурантизму. На боці Рейхліна виступила більшість німецьких гуманістів, які побачили в його справі захист свободи вченості й цінності знання мов оригіналу. На захист Рейхліна молоді гуманісти видали блискучу сатиру “Листи темних людей”, що завдала нищівного удару престижу його супротивників. Сам Рейхлін, утім, формально процес програв і залишився вірним католицькій Церкві [24].

З історико-релігієзнавчого погляду “справа Рейхліна” була значущою з кількох причин. По-перше, вона була конфліктом саме про джерела й мови віри – про право застосовувати філологічний, гуманістичний підхід до релігійно значущих текстів, що цілком відповідає принципіві “ad fontes”. По-друге, вона консолідувала німецький гуманізм як рух, надавши йому спільну справу й самосвідомість. По-третє, за оцінкою низки дослідників, вона стала свого роду “генеральною репетицією” наступного, набагато масштабнішого конфлікту – лютерівського: гуманісти, що згуртувалися навколо Рейхліна, спершу сприйняли і виступ Лютера як продовження тієї самої боротьби проти обскурантизму, хоча згодом їхні шляхи розійшлися.

Перебіг “справи Рейхліна” був тривалим і драматичним. Після того як Рейхлін у своєму експертному висновку (*Gutachten*) виступив проти знищення єврейських книг, кельнські теологи на чолі з інквізитором Якобом ван Гоогстратеном звинуватили його в потуранні юдаїзмові. Справа розглядалася в різних інстанціях – від місцевих судів до папської курії; одна з інстанцій винесла рішення на користь Й. Рейхліна, проте папа врешті призупинив процес, а згодом ухвала виявилася несприятливою для гуманіста. Формально Рейхлін зазнав поразки, однак у громадській думці освіченої Європи моральну перемогу здобув саме він.

Історичне значення Й. Рейхліна виходить далеко за межі самого конфлікту. Заклавши основи християнської гебраїстики, він уможливив подальше наукове вивчення Старого Завіту мовою оригіналу й виховав інтерес до гебрейської мови, що згодом став невід’ємною частиною як католицької, так і протестантської біблеїстики. Його наполягання на цінності єврейських книг та на неприпустимості їх знищення мало й етичний вимір, що в історико-релігієзнавчій перспективі може розглядатися як свідчення певної відкритості гуманізму до релігійного “іншого”, хоч і в межах християнських цілей доби [21, с. 327].

Кабалістичні студії Рейхліна заслуговують на окрему релігієзнавчу оцінку. Звертаючись до єврейської містичної традиції, він прагнув віднайти в ній підтвердження християнських істин – зокрема вчення про Трійцю та про месіанство Христа. Такий підхід відображав характерне для ренесансу уявлення про “прадавнє богослов’я” (*prisca theologia*), нібито приховане в різних традиціях і доступне втаємниченим. З погляду сучасного релігієзнавства це був ранній, хай і підпорядкований апологетичним цілям, досвід порівняльного вивчення релігійних традицій, що вирізняє Рейхліна з-поміж сучасників.

“Листи темних людей” заслуговують на докладніший розгляд як унікальна пам’ятка гуманістичної сатири. Збірка вигаданих листів, нібито написаних супротивниками Рейхліна один одному, майстерно імітувала їхню недолугу латину, обмеженість і моральне лицемірство, перетворюючи самовикриття

персонажів на нищівне знаряддя осміяння. Твір мав такий успіх, що деякі необізнані читачі спершу сприйняли його за справжнє листування, що лише посилювало сатиричний ефект [24].

З історико-релігієзнавчого погляду ця сатира була не просто літературною грою, а ідейною зброєю в боротьбі двох типів ученості й благочестя. Висміюючи обскурантизм, забобони й формалізм, гуманісти обстоювали ідеал освіченої, внутрішньо осмисленої віри. Невипадково багато молодих авторів і прихильників “Листів” згодом долучилися до реформаційного руху, сприйнявши його спершу як продовження тієї самої боротьби за оновлення християнства проти невігластва й зловживань [24]

У ширшій перспективі “справа Рейхліна” порушила питання, що зберігає значення донині, – про межі свободи наукового дослідження перед обличчям релігійного авторитету. Захищаючи право вивчати єврейські книги й застосовувати філологічний метод до релігійно значущих текстів, гуманісти фактично обстоювали автономію вченості. У цьому сенсі конфлікт навколо Рейхліна може розглядатися як один із ранніх епізодів тривалого процесу утвердження інтелектуальної свободи в європейській культурі, що надає йому значення, яке виходить за межі суто церковної історії.

Відгомін “справи Рейхліна” вийшов далеко за межі німецьких земель і набув загальноєвропейського розмаху. На захист Рейхліна став Еразм та чимало гуманістів інших країн, які вбачали в його справі спільну боротьбу за свободу вченості. Збірка листів на його підтримку (“Листи славетних мужів”, *Epistolae clarorum virorum*) продемонструвала консолідацію європейської “республіки вчених”. Так локальний конфлікт перетворився на загальноєвропейську подію, що засвідчила силу гуманістичних комунікативних мереж.

3.4. Гуманістичний патріотизм і релігійна сатира: Вімпфелінг, Брант, “Листи темних людей”.

Виразною особливістю німецького гуманізму був його культурно-патріотичний характер, тісно пов’язаний із релігійною критикою. Прагнучи утвердити гідність німецької нації перед обличчям італійської зверхності, німецькі гуманісти зверталися до національної давнини й водночас гостро критикували недоліки сучасного їм церковного й суспільного життя. Важливим стимулом для цього стало повторне відкриття твору римського історика Тацита “Германія”, що подавав ідеалізований образ давніх германців; на цьому ґрунті формувався образ добродісного, незіпсутого германського минулого, протиставленого зіпсуттю сучасності.

Яскравим представником такого патріотичного гуманізму був ельзаський учений Якоб Вімпфелінг (1450–1528). У трактаті “Германія” та інших творах він обстоював культурну гідність німців, виступав за реформу освіти й моралі, поєднуючи гуманістичні ідеали з відданістю Церкві. Вімпфелінг уособлював поміркований, церковно-консервативний різновид гуманізму, для якого оновлення означало насамперед моральне й освітнє вдосконалення в межах наявного церковного ладу [9, с. 124].

Особливе місце в передреформаційній літературі посідає твір страсбурзького юриста й гуманіста Себастьяна Бранта (1457–1521) “Корабель дурнів” (*Das Narrenschiff*, 1494). Написаний народною німецькою мовою, він мав величезний успіх і являв собою сатиричний огляд людських вад і дурощів, зокрема й релігійних – забобонів, лицемірства, неуцтва духовенства, занедбання істинного благочестя. З історико-релігієзнавчого погляду “Корабель дурнів” цінний як свідчення поширених у німецькому суспільстві критичних настроїв і морально-релігійного занепокоєння напередодні Реформації [11].

Вершиною німецької гуманістичної сатири стали “Листи темних людей” (*Epistolae obscurorum virorum*, 1515–1517) – колективний твір, у створенні якого чільну роль відіграли Кротус Рубеан та Ульріх фон Гуттен. Удаючи листи неосвічених монахів і теологів – супротивників Рейхліна, – написані навмисне

варварською латиною, автори майстерно висміяли інтелектуальну убогість, моральне лицемірство й забобонність схоластичного середовища. Сатира, що постала в контексті “справи Рейхліна”, мала колосальний резонанс і стала маніфестом гуманістичної боротьби проти обскурантизму [24].

Постать Ульріха фон Гуттена (1488–1523) заслуговує на окрему згадку як приклад поєднання гуманізму з національно-релігійним радикалізмом. Поет-лауреат, публіцист і рицар, Гуттен спрямував гуманістичне красномовство на боротьбу проти влади Риму над Німеччиною, поєднавши культурний патріотизм із релігійно-політичною критикою папства. На відміну від поміркованого Еразма, Гуттен із ентузіазмом підтримав виступ Лютера, вбачаючи в ньому національне й релігійне визволення Німеччини. Його доля унаочнює, як гуманістичний патріотизм міг жити реформаційний рух [21, с. 260].

Культурно-патріотичний складник німецького гуманізму спирався на цілеспрямоване конструювання образу національного минулого. Повторне відкриття “Германії” Тацита дало гуманістам авторитетне античне свідчення про добродетель давніх германців, а постать вождя Армінія (Германа), що розгромив римські легіони, перетворилася на символ германської свободи й гідності. Так формувалася ідея “німецької нації” як спільноти, об’єднаної не лише підданством імператорові, а й спільною мовою, історією та чеснотами, — ідея, що мала водночас культурний і релігійно-політичний потенціал.

У творчості Ульріха фон Гуттена цей потенціал реалізувався найповніше. У діалозі “Вадиск, або Римська трійця” та інших творах він спрямував гуманістичну сатиру проти зіпсуття римської курії та її влади над Німеччиною, поєднавши заклик до національного визволення з релігійною критикою. Гуттенівський патріотизм демонструє, як гуманістичний інструментарій — класична вченість, риторика, історичний аргумент — міг бути поставлений на службу релігійно-політичній боротьбі, що згодом злилася з реформаційним рухом.

Релігієзнавчий аналіз цього патріотичного складника виявляє його амбівалентність. З одного боку, гуманістичний патріотизм живив прагнення до

церковної реформи й до звільнення німецької церкви з-під надмірного впливу Риму, що об'єктивно зближувало його з реформаційними цілями. З іншого боку, поєднання релігійних гасел із національно-політичними згодом призвело до інструменталізації релігії в політичній боротьбі, що мало далекосяжні й неоднозначні наслідки. Передреформаційна німецька сатира, поєднуючи моральне обурення з національним почуттям, унаочнює цей складний переплет релігійного й політичного, характерний для доби.

Окремо слід відзначити роль народної мови у творчості Себастьяна Бранта. На відміну від переважно латиномовного гуманізму, “Корабель дурнів” був написаний німецькою й адресований широкому загалові, що забезпечило йому небачену популярність. Це звернення до народної мови передвіщало одну з найважливіших рис Реформації – її опертя на національну мову в проповіді й перекладі Писання. Тим самим передреформаційна сатира готувала ґрунт не лише змістовно, а й мовно-комунікативно [11].

Отже, особливостями німецького гуманізму були реалізація принципу “ad fontes” як релігієзнавчої програми оновлення джерел віри, широка соціальна база руху, культурно-патріотичний пафос і тісний зв’язок релігійної критики з сатирою. Виняткове значення мала гебраїстика Рейхліна та “справа Рейхліна” – конфлікт саме про право застосовувати філологічний підхід до релігійних текстів, що консолідував рух і став прообразом наступного реформаційного протистояння. Релігійний складник руху був неоднорідним – від поміркованого церковного оновлення (Я. Вімпфелінг) до радикального антиримського патріотизму (У. Гуттен).

РОЗДІЛ 4. НІМЕЦЬКИЙ ГУМАНІЗМ І ВИТОКИ РЕФОРМАЦІЇ: ІСТОРИКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧА ОЦІНКА.

4.1. Гуманізм і Реформація у концепції А. Мак-Грата.

Питання про зв'язок німецького гуманізму з Реформацією є кульмінаційним для нашого дослідження, і саме тут концепція А. Мак-Грата виявляє найбільшу методологічну цінність. Дослідник рішуче виступає проти двох поширених в історіографії спрощень. Перше – це теза про пряму причинність, влучно виражена у відомому афоризмі про те, що “Еразм зніс яйце, яке висидів Лютер”; згідно з нею, гуманізм нібито безпосередньо й з необхідністю породив Реформацію. Друге – протилежне уявлення про гуманізм і Реформацію як про принципово ворожі явища (оптимістичний “ренесансний” погляд на людину проти “песимістичного” реформаційного).

Проти першого спрощення Мак-Грат наводить кілька аргументів. Гуманізм, як уже зазначалося, не був доктриною, а отже, не міг “породити” певне віровчення; він давав метод, а не зміст. Крім того, доля гуманістів у добу Реформації була надто різною, щоб говорити про закономірний перехід від гуманізму до протестантизму: одні гуманісти стали реформаторами, інші лишилися вірними Риму, ще інші, як Еразм, намагалися зберегти незалежну позицію. Нарешті, реформаційне богослов'я містило елементи (зокрема вчення про виправдання й рабство волі), що були чужими, а подеколи й прямо протилежними гуманістичному умонастроєві [27, с. 160].

Проти другого спрощення Мак-Грат показує, що гуманізм і Реформація не були просто антагоністами. Реформатори широко користувалися гуманістичним інструментарієм – критичними виданнями текстів, знанням мов, риторичними навичками; багато реформаторів (насамперед Ф. Меланхтон, а також молодий У. Цвінглі) вийшли із гуманістичного середовища. Отже, відносини між двома рухами були не відношенням причини й наслідку і не відношенням ворожнечі,

а складною взаємодією, у якій гуманізм відігравав роль постачальника засобів та інтелектуального середовища [27, с. 160].

А. Мак-Грат особливо наголошує на регіональній і контекстуальній варіативності цих відносин. Зв'язок гуманізму з Реформацією в саксонському Віттенберзі (Лютер, Меланхтон) відрізнявся від ситуації у швейцарському Цюриху (Цвінглі) чи в інших центрах. У кожному випадку місцеве гуманістичне середовище, наявні богословські традиції й конкретні постаті формували своєрідну конфігурацію. Це застереження проти універсальних схем є важливою методологічною настановою й для оцінки німецького гуманізму [27, с. 161].

Застосовуючи ці засади до нашого матеріалу, можемо сформулювати зважену оцінку. Німецький гуманізм не був причиною Реформації в прямому сенсі, але був її необхідною інтелектуально-релігійною передумовою. Він підготував ґрунт чотирма способами: створив філологічний інструментарій для роботи з джерелами віри; сформував критичне ставлення до схоластичного формалізму й церковних зловживань; виховав покоління освічених людей, сприйнятливих до ідеї оновлення; і витворив комунікативні мережі (друкарні, університети, товариства), якими згодом стрімко поширилися реформаційні ідеї. Проте сам зміст реформаційного віровчення постав з іншого джерела – з нового богословського прочитання Писання й Августина.

Контекстуальну варіативність відносин гуманізму й Реформації, на якій наголошує Мак-Грат, добре ілюструє порівняння двох головних осередків ранньої Реформації. У саксонському Віттенберзі гуманізм відіграв радше допоміжну роль: він забезпечив філологічні засоби й виховав Ф. Меланхтона, але богословський прорив Лютера живився передусім реакцією проти схоластичної сотеріології та новим прочитанням Августина й апостола Павла. Філіпп Меланхтон, типовий гуманіст за вишколом, став систематизатором лютеранського богослов'я й реформатором освіти, поєднавши гуманістичний метод із реформаційним змістом [39, с. 8].

У швейцарському Цюриху ситуація була іншою: тамтешній реформатор Ульріх Цвінглі сформувався як переконаний еразміанець, і його шлях до

реформи проліг безпосередньо через гуманістичну біблійну філологію та програму “ad fontes”. Тут зв’язок гуманізму й Реформації був тіснішим і прямішим, ніж у Віттенберзі. Це порівняння підтверджує тезу Мак-Грата про неприпустимість єдиної універсальної схеми: у кожному осередку конфігурація гуманістичних, схоластичних і власне богословських чинників була своєрідною.

Із цих міркувань випливає важливий методологічний висновок для нашої теми. Запитання “чи спричинив гуманізм Реформацію?” сформульоване некоректно, бо передбачає, що обидва явища є однорідними величинами, пов’язаними простою причинністю. Натомість слід запитувати, яку конкретну роль відігравали конкретні елементи гуманізму (філологія, освіта, видання джерел, комунікативні мережі) у конкретних реформаційних контекстах. Саме таке переформулювання проблеми, запропоноване в дусі Мак-Грата, дозволяє замінити безплідну суперечку про причинність на змістовний аналіз механізмів впливу.

Класичним предметом історіографічної дискусії є роль Еразма. Відомий афоризм про те, що “Еразм зніс яйце, яке висидів Лютер”, на який Еразм нібито відповів, що мав на увазі зовсім іншого птаха, влучно передає двозначність ситуації. З одного боку, еразмівська критика церковних зловживань, його грецький Новий Завіт і програма “філософії Христа” підготували ґрунт для реформи. З іншого боку, сам Еразм рішуче відмежувався від лютерівського радикалізму, обстоюючи церковну єдність і поступове оновлення [15].

Згідно з логікою Мак-Грата, ця двозначність не є ані суперечністю, ані випадковістю: вона прямо впливає з природи гуманізму як методу, а не доктрини. Той самий інструментарій, що його розвинув Еразм, міг жити як помірковану, так і радикальну програму, залежно від богословських висновків, які з нього робили. Тому історично коректно вважати Еразма й гуманізм загалом радше необхідною передумовою, ніж причиною Реформації, – передумовою, що сама по собі не визначала напряму подальшого розвитку.

Палітру регіональних варіантів доповнюють Страсбург і Базель. У Страсбурзі реформу провадив Мартін Буцер, вихований на гуманістичних

ідеалах посередник між різними течіями; у Базелі – Йоганн Еколампадій, видатний еллініст і соратник Еразма у виданні джерел. В обох випадках гуманістична вченість була безпосередньою передумовою реформаційної діяльності. Це розмаїття конфігурацій остаточно спростовує будь-яку єдину схему й підтверджує методологічну вимогу Мак-Грата аналізувати кожен контекст окремо.

Корисним для оцінки є й розрізнення “магістерської” та “радикальної” Реформації. Магістерська Реформація (лютеранство, реформатство), що спиралася на підтримку влади й освічених еліт, була тісно пов’язана з гуманістичною вченістю та її методами. Радикальні течії, навпаки, нерідко з недовірою ставилися до книжної вченості й наголошували на безпосередньому натхненні. Це розрізнення показує, що гуманістичний внесок був неоднаковим для різних відгалужень реформаційного руху, і вкотре застерігає від узагальнень щодо “впливу гуманізму на Реформацію” загалом [15].

4.2. Філологія, “ad fontes” і формування реформаційного богослов’я.

Конкретний механізм впливу гуманізму на формування реформаційного богослов’я найкраще простежується саме через принцип “ad fontes” та філологічну працю над джерелами. Як показує Мак-Грат, гуманістична філологія вплинула на богослов’я Реформації передусім опосередковано – через зміну тексту й тлумачення ключових для віровчення місць Писання.

Класичним прикладом є вплив грецького Нового Завіту Еразма. Філологічний аналіз грецького оригіналу виявив розбіжності з усталеним латинським перекладом у місцях, що мали догматичну вагу. Так, грецьке слово, що в Євангелії передає заклик Івана Хрестителя й Ісуса, Вульгата перекладала виразом, який можна було тлумачити як заклик “чинити покаєння” в сенсі обряду сповіді (*paenitentiam agite*), тоді як гуманістичний аналіз показував, що йдеться радше про внутрішню зміну розуму й навернення (грец. *metanoia*). Цей філологічний висновок мав пряме богословське значення: він підважував

обґрунтування таїнства покаяння у його тогочасному вигляді й підтримував реформаційний акцент на внутрішньому наверненні. Подібним чином перегляд перекладу інших місць впливав на вчення про благодать і виправдання [27, с. 167].

Другим напрямом впливу було повернення до Августина. Гуманістичні видання творів отців Церкви дали реформаторам прямий доступ до антипелагійської спадщини Августина – до його вчення про немічність волі й першість благодаті. Поєднавшись із новим прочитанням послань апостола Павла, це звернення до Августина живило центральне для Реформації вчення про виправдання вірою. Тут гуманістичний метод (повернення до джерел) і схоластична богословська проблематика (питання про благодать, успадковане від пізньої схоластики) зустрілися, породивши нову богословську синтезу.

Слід, однак, чітко розмежувати внесок методу й зміст висновків, як того вимагає Мак-Грат. “Ad fontes” забезпечив реформаторів виправленим текстом і прямим доступом до авторитетних джерел, але не диктував богословських висновків. Сам Еразм, який створив грецький Новий Завіт, зробив із нього висновки на користь поміркованої “філософії Христа”, а не радикальної реформи. Лютер же, користуючись тим самим інструментарієм, дійшов учення, що поривало з усталеним порядком. Отже, філологія була спільною передумовою, а розбіжність висновків залежала від богословської настанови тлумача [27, с. 154].

Це розмежування дозволяє сформулювати важливий для релігієзнавства висновок: гуманістичний метод “ad fontes” виконував щодо релігії функцію інструмента критики авторитету – він переносив остаточну інстанцію з традиції та інституції на критично встановлений текст першоджерела. Саме ця функція мала революційний потенціал, незалежно від конкретного змісту висновків. Надавши тексту першоджерела статусу вищого авторитету, гуманістична філологія об’єктивно підготувала те зміщення авторитету, що його реформаційний принцип sola Scriptura (“лише Писання”) довів до логічного завершення [27, с. 154].

Витоки еразмівської філологічної праці сягають італійського гуманізму, зокрема “Анотацій до Нового Завіту” Лоренцо Валли, рукопис яких Еразм віднайшов і видав 1505 р. Валла ще в XV ст. застосував філологічну критику до тексту Нового Завіту, і його приклад надихнув Еразма на власне видання. Так італійська філологічна традиція через Еразма влилася в північний біблійний гуманізм, продемонструвавши тяглість методу “*ad fontes*” від Італії до заальпійських земель [15].

Конкретні філологічні уточнення мали відчутні догматичні наслідки. Заклик, що його Вульгата передавала висловом “чиніть покаяння” (*paenitentiam agite*) і який міг тлумачитися на користь таїнства сповіді, у грецькому оригіналі (*metanoieite*) означав радше внутрішню зміну розуму, навернення серця. Грецьке слово на позначення Богородиці в ангельському привітанні (*kecharitomene*) Еразм передав ближче до “улюблена”, а не “сповнена благодаті”. Аналіз послання до Римлян (5:12) торкався тлумачення первородного гріха. Усі ці приклади показують, як філологія безпосередньо торкалася догматично значущих місць.

Найгучнішим став випадок із так званою “Іванною комою” (*Comma Johanneum*) – тринітарною вставкою в Першому посланні Івана, якої Еразм, не знайшовши її в наявних грецьких рукописах, у перших виданнях не подав. Це викликало бурхливу полеміку, адже йшлося про текст, що традиційно слугував біблійним доказом учення про Трійцю. Епізод яскраво ілюструє, наскільки чутливою для тогочасної свідомості була сама ідея, що канонічний текст може бути предметом критичного перегляду, і яким революційним був гуманістичний принцип верховенства встановленого оригіналу над усталеною традицією [8].

Вершиною застосування гуманістичного методу в релігійній сфері став переклад Біблії національними мовами. Лютерів переклад Нового Завіту німецькою (1522), здійснений на основі грецького тексту Еразма, не лише втілював гуманістичний ідеал доступності Писання, а й справив величезний вплив на формування єдиної німецької літературної мови. Так гуманістична програма “*ad fontes*”, поєднавшись із реформаційним прагненням, дала наслідок, що далеко

переріс початкові наміри самих гуманістів і назавжди змінив релігійну культуру німецькомовного простору.

Поглиблюючи аналіз механізму впливу, слід наголосити на ролі ренесансу патристики у формуванні реформаційного богослов'я. Доступ до повного корпусу антипелагіанських творів Августина, забезпечений гуманістичними виданнями, дозволив реформаторам спертися на авторитетного отця Церкви в обстоюванні вчення про немічність волі та першість благодаті. Парадоксально, але гуманістичний інструментарій, націлений на класичну й церковну давнину, у такий спосіб озброїв саме той богословський напрям, що його еразмівська “філософія Христа” з її довірою до людини була схильна стримувати.

Показовим є й те, що сама дискусія навколо індульгенцій 1517 р., з якої прийнято розпочинати Реформацію, мала філологічно-богословський складник: вона торкалася правильного розуміння покаяння, відпущення гріхів та авторитету, на якому ґрунтувалися церковні практики. Гуманістична увага до точного значення термінів і до джерельного підґрунтя вчень створювала інтелектуальний клімат, у якому такі питання могли бути порушені з новою гостротою. Так філологічна культура опосередковано живила саму постановку реформаційних питань [27, с. 158].

З філологічною програмою був пов'язаний і реформаційний принцип ясності Писання (*claritas Scripturae*) – переконання, що Святе Письмо в основному зрозуміле віруючому без посередництва церковної тлумачної інстанції. Гуманістична праця над установленням точного тексту й над його перекладом доступними мовами об'єктивно підтримувала цю настанову, адже передбачала, що очищений і правильно перекладений текст здатний промовляти сам за себе. Так філологічний метод і реформаційна герменевтика виявилися внутрішньо спорідненими.

4.3. Розмежування шляхів: гуманізм, Реформація і конфесіоналізація

Попри спільність інструментарію, шляхи гуманізму й Реформації згодом розійшлися. Найвиразніше це розходження унаочнила відома полеміка Еразма й Лютера про свободу волі. 1524 р. Еразм опублікував трактат “Про свободу волі” (*De libero arbitrio*), у якому, спираючись на Писання й церковну традицію, обстоював наявність у людини певної свободи у справі спасіння. Лютер відповів 1525 р. трактатом “Про рабство волі” (*De servo arbitrio*), рішуче заперечивши будь-яку рятівну роль людської волі й наголосивши на цілковитій залежності спасіння від божественної благодаті [1].

Ця полеміка мала глибокий історико-релігійнознавчий зміст. Вона виявила принципову відмінність двох умонастроїв: гуманістичного, з його довірою до людського розуму, моральних зусиль і виховання, та реформаційного у лютерівському варіанті, з акцентом на гріховності людини й суверенності благодаті. Показово, що предметом суперечки стало саме питання про волю й благодать – те саме, що, за Мак-Гратом, було центральним і для пізньосередньовічної схоластичної сотеріології. Полеміка засвідчила, що еразмівський ідеал поміркованої, освіченої реформи несумісний із радикальною логікою реформаційного богослов'я [27].

Поглиблення релігійного розколу в 1520–1540-х рр. поставило німецький гуманізм у складне становище. Розпочався процес конфесіоналізації – формування чітко окреслених, ворожих одна одній церковних спільнот (католицької, лютеранської, реформатської) з власними віросповіданнями, дисципліною та системами освіти. У світі, що дедалі різкіше розмежовувався за конфесійною ознакою, гуманістичний ідеал надпартійної “республіки вчених” і поміркованого діалогу втрачав ґрунт. Гуманісти змушені були обирати бік або наражатися на підозри з усіх сторін [15].

Доля окремих діячів унаочнює цей вибір. Філіпп Меланхтон пов'язав свою долю з лютеранством, ставши “вчителем Німеччини” й привнісши гуманістичну вченість у протестантську освіту. Віллібальд Піркгеймер та інші, спершу прихильні до реформи, відсторонилися від неї, не прийнявши радикалізму.

Еразм до кінця життя зберігав незалежність, зазнаючи нападок з обох боків; після його смерті 1536 р. твори згодом потрапили до католицького Індeksu заборонених книг. [10] Ульріх фон Гуттен, навпаки, цілковито віддався реформаційно-національній боротьбі.

Попри розпад єдиного руху, гуманістична спадщина не зникла. Як підкреслює традиція, до якої належить і Мак-Грат, гуманістичні методи – філологічна критика, увага до класичних мов, повернення до джерел, культ освіченості – були засвоєні всіма конфесіями й закладені в основу новочасної освіти, як протестантських гімназій, так і католицьких (зокрема єзуїтських) колегіумів. У цьому сенсі німецький гуманізм здобув посмертну перемогу: ставши спільним надбанням європейської освіченості, він пережив конфесійні кордони, які зруйнували його як єдиний рух.

Розмежування шляхів пришвидшили й драматичні події 1520-х рр. Селянська війна 1524–1525 рр., учасники якої подеколи апелювали до євангельських гасел, налякала багатьох поміркованих гуманістів і змусила їх дистанціюватися від радикальних наслідків реформаційної проповіді. Поява радикальних течій ще більше скомпрометувала, в очах освіченої еліти, ідею стрімкого релігійного перевороту. Гуманістичний ідеал поступового оновлення через освіту й моральне вдосконалення дедалі більше розходився з логікою масового релігійного руху.

З католицького боку відповіддю на виклик Реформації стали Тридентський собор (1545–1563) та посилення церковної дисципліни. Внесення творів Еразма й деяких інших гуманістів до Індeksu заборонених книг символізувало насторожене ставлення оновленої католицької Церкви до частини гуманістичної спадщини, хоча водночас сама ця Церква широко використовувала гуманістичні методи в освіті та полеміці. Конфесійні кордони, що остаточно окреслилися в середині століття, розділили колись єдиний “світ учених”.

Попри це, довготривала спадщина гуманізму виявилася стійкою. Філологічні методи, увага до класичних мов і джерел, ідеал освіченості були інституціоналізовані в системах освіти всіх конфесій – у протестантських

латинських школах і гімназіях, реформованих за участю Меланхтона та Йоганнеса Штурма, і в католицьких колегіумах, насамперед єзуїтських, чия педагогічна програма (*Ratio studiorum*) увібрала гуманістичний навчальний план. У цьому сенсі гуманізм пережив власну добу, ставши спільним підґрунтям новочасної європейської освіченості незалежно від конфесійних поділів [17].

Підсумовуючи історико-релігієзнавчу оцінку, можна стверджувати, що німецький гуманізм відіграв щодо Реформації роль інтелектуального й методологічного посередника. Він не створив реформаційного віровчення, але виробив інструменти, мову й середовище, без яких це віровчення не могло б ані сформулюватися, ані поширитися. Концепція А. Мак-Грата дозволяє побачити в цьому посередництві не простий причинно-наслідковий зв'язок, а складну взаємодію методу та змісту, гуманізму та схоластики, освіти та благочестя. Саме така багатовимірна оцінка, на нашу думку, найточніше відповідає історичній дійсності.

Окремої уваги заслуговує постать Філіппа Меланхтона як сполучної ланки між гуманізмом і протестантською вченістю. Його “*Loci communes*” (1521) стали першим систематичним викладом реформаційного богослов'я, а реформа шкіл і університетів, яку він провадив, закріпила за ним титул “вчителя Німеччини” (*praceptor Germaniae*). Меланхтон утілював той синтез гуманістичного методу й реформаційного змісту, що його теоретично описує концепція Мак-Грата: гуманістична освіченість була поставлена на службу новому віровченню й забезпечила його інтелектуальну тяглість [23, с. 286].

У ширшій історико-релігієзнавчій перспективі історія німецького гуманізму унаочнює фундаментальний механізм релігійних трансформацій: зміна способів роботи з авторитетними текстами здатна спричинити зрушення в самому змісті віровчення. Гуманістична філологія, переорієнтувавши увагу з традиції на критично встановлене першоджерело, підготувала те зміщення релігійного авторитету, що його різні конфесії згодом інституціоналізували по-різному. Цей висновок виходить за межі конкретної доби й становить інтерес для

релігійнознавчого осмислення взаємозв'язку між текстуальною культурою та релігійними змінами загалом.

Інституційним підсумком релігійного розколу в Імперії став Аугсбурзький релігійний мир 1555 р., що закріпив за територіальними володарями право визначати віросповідання своїх підданих за принципом *cuius regio, eius religio* (“чия влада, того й віра”). Цей принцип остаточно інституціоналізував конфесійний поділ Німеччини й поклав край будь-якій надії на швидке мирне порозуміння, що його колись плекали гуманісти. Доба єдиного гуманістичного оптимізму поступилася добі усталених, державно закріплених конфесій [6].

Таким чином, спираючись на концепцію А. Мак-Грата, слід оцінювати німецький гуманізм як необхідну, але недостатню інтелектуально-релігійну передумову Реформації: він надав їй метод (“*ad fontes*”), середовище й мережі, але не доктринальний зміст. Філологічна праця над Писанням і повернення до Августина опосередковано живили реформаційне богослов'я, перенісши авторитет на текст першоджерела. Полеміка Еразма й Лютера про свободу волі унаочнила принципове розходження гуманістичного й реформаційного умонастроїв, а конфесіоналізація поклала край єдності гуманістичного руху, спадщина якого, проте, увійшла в освітню культуру всіх конфесій.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ У ШКІЛЬНИХ КУРСАХ ІСТОРІЇ.

Методичний потенціал теми, присвяченої особливостям північноєвропейського гуманізму у Священній Римській імперії на рубежі XV–XVI століть, посідає одне з центральних місць у структурі вивчення історії Раннього нового часу. Цей історико-релігійнознавчий феномен не можна розглядати лише як локальну інтелектуальну течію, адже його наслідки фундаментально змінили духовну, освітню та соціокультурну архітектуру не лише тогочасної Німеччини, а й усього європейського простору. Навчальний матеріал пропонує учням глибокий погляд на те, як інтелектуальний рух, філологічна критика та переосмислення релігійних джерел підготували ґрунт для майбутньої Реформації та трансформували світогляд людини епохи зламу віків.

Згідно з чинною навчальною програмою зі всесвітньої історії для закладів загальної середньої освіти, зазначений матеріал вивчається у 8 класі в межах Розділу 2: “Високе Відродження. Реформація в Західній Європі”. На вивчення передумов Реформації та гуманістичної культури традиційно виділяється кілька академічних годин. У цьому контексті постаті Еразма Роттердамського, Йоганна Райхліна, Ульріха фон Гуттена та їхній досвід критики схоластики розглядаються як логічне продовження ідей італійського Ренесансу й водночас як якісно новий, християнський етап гуманізму, що безпосередньо передував виступу Мартіна Лютера [31].

Важливим методичним аспектом є те, що Священна Римська імперія кінця XV – початку XVI століття виступає як унікальна історична модель, на прикладі якої вчитель може продемонструвати практичний вплив інтелектуальної еліти на суспільні та релігійні процеси. Вивчення цієї теми дозволяє відійти від сухого викладу хронології та фактів і перетворити урок на аналітичне дослідження причинно-наслідкових зв’язків між розвитком науки (зокрема, біблійної філології) та масштабним суспільним прогресом.

Реалізація методичного потенціалу теми північного гуманізму передбачає формування в учнів 8 класу цілісної системи предметних та ключових компетентностей. По-перше, розвивається хронологічна компетентність. Учні вчаться не просто запам'ятовувати дати життя видатних мислителів, а й синхронізувати їхню діяльність із процесами в інших регіонах – наприклад, із відкриттям Нового Світу, початком італійських воєн чи винаходом друкарства Йоганном Гутенбергом, що стало технічним каталізатором поширення гуманістичних ідей.

По-друге, вагоме місце посідає просторова компетентність. Робота з історичною картою дозволяє учням локалізувати територію Священної Римської імперії, простежити її політичну роздробленість, виявити найбільші університетські центри (Гейдельберг, Ерфурт, Кельн) та зрозуміти, чому саме в межах цієї політичної структури виникла така потужна специфіка німецького гуманізму. Крім того, картографічні навички допомагають наочно побачити географічні шляхи поширення ідей Еразма Роттердамського (“короля гуманістів”) від Нідерландів та Англії до німецьких та швейцарських земель.

По-третє, тема має потужний потенціал для розвитку логічної (понятійної) компетентності. Учні опановують складний понятійний апарат, який є базовим для розуміння європейської інтелектуальної історії загалом. Такі терміни, як “християнський гуманізм”, “схоластика”, “біблійна текстологія”, “антиклерикалізм”, “академічна свобода”, вивчаються не як ізольовані дефініції, а в контексті їхнього реального практичного впливу на суспільну думку.

Найважливішим складником є громадянська та аксіологічна компетентність. Аналізуючи боротьбу гуманістів за свободу наукових досліджень, автономію університетів та право на вивчення мов оригіналів Святого Письма, учні починають розуміти витoki сучасних концепцій свободи слова, релігійної толерантності й поваги до культурної спадщини. Вони усвідомлюють, що право на інтелектуальний пошук і захист від ідеологічного диктату, яке сьогодні є нормою, виборювалося під час гострих релігійно-філософських дискусій межі століть.

Для ефективного розкриття теми та залучення учнів до активного навчання доцільно поєднувати традиційні методи з елементами проблемного навчання та критичного аналізу тексту. Враховуючи психолого-педагогічні особливості восьмикласників, матеріал не повинен подаватися у вигляді готових істин. Натомість учні мають самостійно приходити до висновків через організовану вчителем дослідницьку роботу.

Одним із найефективніших інструментів на етапі засвоєння нових знань є порівняльний аналіз. Для цього учням пропонується заповнити порівняльну Т-таблицю, яка допомагає чітко розмежувати ідеологічні та тематичні відмінності між італійським та північноєвропейським гуманізмом.

Критерії для порівняння	Італійський гуманізм	Північноєвропейський гуманізм
Географічні та хронологічні рамки	Італія (Флоренція, Рим, Венеція); XIV–XV ст.	Священна Римська імперія, Нідерланди, Англія; кінець XV – початок XVI ст.
Основне джерело натхнення	Світська антична спадщина (література, філософія Цицерона, Платона).	Ранньохристиянські тексти, праці Отців Церкви, оригінальні тексти Біблії.
Головна сфера інтересів та мета	Естетика, світське мистецтво, розвиток гармонійної особистості (“Homo universale”).	Етичне оновлення суспільства, реформа освіти, очищення церкви від схоластики.
Характер та спрямованість критицизму	Світський, індивідуалістичний, інколи схильний до релігійного індиферентизму.	Глибоко релігійний (історико-релігійознавчий), спрямований на критику вад духовенства (антиклерикалізм).

Така деталізація допомагає підвести учнів до усвідомлення того, чому саме північний гуманізм із його наголосом на релігійній етиці та філологічному аналізі Письма став безпосереднім інтелектуальним прекурсором (передвісником) Реформації.

Для формування інформаційної компетентності вчитель може організувати роботу з адаптованими історичними документами. Це дозволяє учням відчувати “дух епохи” та самостійно проаналізувати логіку християнських гуманістів.

Джерело 1. Із праці Еразма Роттердамського “Похвала глупоті” (1511 р.):

“А що сказати про тих, які приємно обманюють себе вигаданими прощаннями гріхів? Вони вимірюють простір чистилища годинами, днями, місяцями, роками, неначе за математичними таблицями... Або погляньте на богословів-схоластів: вони оточені своїми величними висновками, визначеннями, софізмами й проголошують, які саме тлумачення є єдино правильними. Вони вчать, що скоріше небо впаде, ніж хтось спростує їхні схоластичні силогізми, хоча самі часто не знають мов, якими написані святі оригінали”.

Блок запитань для аналізу джерела:

- У чому, згідно з текстом, полягає головна суть критики Еразма Роттердамського на адресу тогочасної церковної практики та вчених-схоластів?
- Чому, за логікою гуманістів, сліпа віра у схоластичні висновки без знання мов оригіналів (давньогрецької, давньоєврейської) є небезпечною для релігії?
- Подумайте, яким чином подібна гостра сатира підривала авторитет офіційної церкви та готувала суспільство до сприйняття реформаційних ідей Мартіна Лютера.

Не менш актуальним є обговорення дискусійних аспектів північного гуманізму у Священній Римській імперії.

Модельний фрагмент уроку: “Справа Райхліна: захист науки чи зрада християнських традицій?”

Цей етап уроку побудований на принципах проблемного навчання. Його мета – показати складність та неоднозначність історичних подій, навчити учнів уникати однобоких оцінок, розкрити історико-релігієзнавчий аспект полеміки та розвивати навички ведення наукової дискусії.

Методика проведення та хід дискусії

Вчитель об’єднує учнів у дві групи “експертів-аналітиків”, кожна з яких отримує пакет інформаційних карток, що висвітлюють відомий конфлікт навколо єврейських релігійних книг за участю Йоганна Райхліна та домініканців Кельна (1507–1520 рр.).

Перша група (“Захисники інтелектуальної свободи”): Завдання групи – аргументувати позицію Йоганна Райхліна. Учні аналізують факти про те, як гуманіст виступив проти спалення юдейських книг, доводячи, що вивчення давньоєврейських текстів, Каббали та Талмуду є необхідним для глибокого розуміння самого християнства та розвитку біблійної філології. Учні обґрунтовують, що Райхлін захищав принципи академічної свободи, право на наукове дослідження та закладав підвалини європейської релігійної толерантності й збереження культурної спадщини.

Друга група (“Охоронці конфесійної ортодоксії”): Завдання групи – охарактеризувати зворотний бік конфлікту з позиції тогочасного середньовічного суспільства та кельнських богословів (Йоганна Пфєфферкорна та ордену домініканців). Учні досліджують логіку традиційного мислення доби: страх перед єресями, прагнення зберегти релігійну єдність Імперії в умовах кризи та переконання, що нехристиянські книги несуть загрозу для віри простих мислячих людей. Особливий акцент робиться на тому, що критика Райхліна сприймалася консерваторами як небезпечний замах на авторитет церкви.

Після виступів обох груп учитель пропонує учням виконати інтерактивну вправу. На дошці малюється умовна шкала від – 5 (Повне знищення іншодумства ради єдності) до +5 (Абсолютна свобода наукового пошуку попри релігійні догмати). Кожен учень має поставити свій стікер на ту позначку, яку вважає справедливою для реалій початку XVI століття, обов’язково усно аргументувавши свій вибір одним реченням.

Цей прийом допомагає учням зрозуміти, що становлення сучасної толерантності та свободи думки відбувалося через болісні конфлікти парадигм, де прогресивні прагнення інтелектуалів наштовхувалися на потужний опір середньовічних інституцій.

Методичний потенціал теми суттєво посилюється завдяки виходу за межі суто історичної дисципліни. Вчитель може ініціювати інтеграцію з іншими шкільними курсами:

Суспільствознавство / Громадянська освіта: Обговорення ідей північних гуманістів про цінність освіти, критичне мислення та незалежність науки від ідеологічного тиску дозволяє проілюструвати витоки сучасного права на освіту, концепту академічної доброчесності та свободи совісті в демократичному суспільстві.

Зарубіжна література: Аналіз сатиричних творів епохи (Еразм Роттердамський, Себастьян Брант “Корабель дурнів”, “Листи темних людей”) допомагає учням зрозуміти художню специфіку ренесансної літератури Північної Європи, де гостре висміювання суспільних вад поєднувалося з глибоким філософським та релігійним повчанням.

Таким чином, можна стверджувати, що методичний потенціал теми “Особливості північноєвропейського гуманізму у Священній Римській імперії (кінець XV – початок XVI ст.): історико-релігієзнавчий аспект” є багатовимірним інструментом у руках педагога. Його вивчення у курсі всесвітньої історії 8 класу дозволяє не лише забезпечити виконання державних стандартів освіти щодо засвоєння фактичного матеріалу, а й активізувати аналітичне та герменевтичне мислення учнів.

Використання компаративних таблиць, критичного аналізу першоджерел та проведення проблемних дискусій допомагає учням усвідомити складність історичного поступу, побачити глибинні витоки сучасної європейської культури, науки та концепцій толерантності, що робить цей розділ програми незамінним для формування зрілої, критично мислячої особистості.

ВИСНОВКИ

Проведене історико-релігієзнавче дослідження особливостей північноєвропейського гуманізму у Священній Римській імперії кінця XV – початку XVI ст. дає змогу сформулювати кілька засадничих теоретичних та фактологічних підсумків.

Методологічно продуктивним для розв’язання поставлених завдань визначено розуміння гуманізму, обґрунтоване П. О. Крістеллером і покладене в основу концепції А. Мак-Ґрата. Відповідно до цього підходу, гуманізм постає не як цілісна філософська система чи окрема релігійна доктрина, а як масштабний культурно-освітній рух, об’єднаний культом красномовства, прагненням до реставрації класичної давнини та відповідними філологічними методами. Таке тлумачення дозволяє розглядати німецький гуманізм передусім як специфічну культуру роботи з джерелами віри, а не як альтернативне віровчення, що допомагає уникнути двох історіографічних крайнощів – ототожнення гуманізму зі світським вільнодумством або його повної асиміляції з протестантизмом.

Концепція британського дослідника А. Мак-Ґрата, викладена в праці “Інтелектуальні витоки європейської Реформації”, слугує адекватною методологічною основою роботи. Її ключові положення, зокрема інтерпретація принципу “Ad fontes” як головного внеску гуманізму, чітке розрізнення його методологічних інновацій та доктринального змісту Реформації, обов’язкове врахування пізньосхоластичного контексту (*via moderna*, “модерна августинівська школа”), а також застереження проти спрощених схем причинно-наслідкових зв’язків, забезпечують зважену й об’єктивну оцінку релігійного значення німецького гуманістичного руху.

Встановлено, що німецький гуманізм розвивався в умовах глибокої соціокультурної та релігійної напруженості пізньосередньовічної Імперії, яка парадоксально поєднувала інтенсифікацію народного благочестя з гострою критикою інституційних вад Католицької церкви та активним пошуком автентичніших форм релігійного життя. Цей суспільний релігійний запит

значною мірою зумовив успіх та стрімку рецепцію гуманістичної програми оновлення в німецьких землях.

Доведено, що інтелектуальним тлом досліджуваного руху виступала не лише власне гуманістична культура, а й багатоманітна пізня схоластика. У контексті концепції А. Мак-Грата особливе значення для розуміння епохи мали номіналістична *via moderna* з її теологічним вченням про завіт і принципом “*facere quod in se est*” (“роби те, що в твоїх силах”), а також “модерна августинівська школа” з її виразним акцентом на першості благодаті. Реформаційне богослов’я постало значною мірою як радикальна інтелектуальна реакція проти номіналістичної сотеріології.

Основними інституційними опорами німецького гуманізму стали стрімкий розвиток книгодрукування в імперських центрах (Базель, Нюрнберг, Страсбург, Аугсбург), розгалужена мережа тогочасних університетів та специфічні вчені товариства (*sodalitates*). Зазначені структури створили необхідні технічні, комунікаційні й організаційні передумови для практичної реалізації принципу “*Ad fontes*” у релігійній сфері та для подальшого швидкого поширення реформаційних ідей.

Специфічними особливостями німецького гуманістичного руху визначено послідовну реалізацію принципу “*Ad fontes*” як релігієзнавчої програми критичного переосмислення джерел віри (що втілювалося в наукових виданнях тексту Святого Письма та патристики, а також у розвитку тримовної вченості), широку соціальну базу, виразний культурно-патріотичний пафос та тісний зв’язок інтелектуальної релігійної критики з гострою сатирою (зокрема, “Корабель дурнів” С. Бранта та колективні “Листи темних людей”).

З’ясовано виняткове історико-релігієзнавче значення гебраїстики Йоганна Ройхліна та пов’язаної з його ім’ям резонансної судової справи. “Справа Ройхліна” постає не просто як локальна суперечка, а як фундаментальний конфлікт щодо права застосовувати науковий філологічний підхід до релігійно значущих текстів. Вона консолідувала німецький гуманізм як самостійний рух і

стала безпосереднім комунікаційним прообразом наступного загальноєвропейського реформаційного протистояння.

Відповідно до теоретичних положень А. Мак-Грата, німецький гуманізм кваліфіковано як необхідну, проте недостатню передумову європейської Реформації. Гуманістичний рух надав майбутній Реформації науковий метод, підготовлене інтелектуальне середовище та розвинені комунікативні мережі, але не її доктринальний зміст. Філологічна праця над текстом Письма та повернення до спадщини святого Августина лише опосередковано жили реформаційне богослов'я, перенісши остаточний духовний авторитет на критично встановлений текст першоджерела, що згодом було доведене до логічного завершення в протестантському принципі *Sola Scriptura*.

Знаменита полеміка Еразма Роттердамського та Мартіна Лютера про свободу волі (1524–1525 рр.) унаочнила принципове світоглядне розходження між поміркованим еволюційним гуманістичним та радикальним догматичним реформаційним умонастроями. Подальші процеси конфесіоналізації 1520–1540-х рр. поклали край колишній організаційній та ідейній єдності гуманістичного руху. Водночас спадщина німецького гуманізму – його філологічні методи, прискіплива увага до класичних мов, культ освіченості – була успішно засвоєна всіма новоствореними конфесіями й заклала тривкі підвалини новочасної європейської освітньої системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. De Libero Arbitrio. URL: https://archive.org/details/bim_early-english-books-1641-1700_de-libero-arbitrio-1524
2. Erasmus of Rotterdam. Manual of a Christian Knight. URL: <https://i.twirpx.link/file/3693105>
3. Hamm B. The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety : Essays by Berndt Hamm / ed. by R. J. Bast. Leiden ; Boston : Brill, 2004. xvi, 303 p
4. Ioannis Reuchlin ... Liber de verbo mirifico. URL: https://archive.org/details/bub_gb_lS_ozB8_LlQC
5. Ioannis Reuchlin Phorcensis LL. doc. ad Dionysium fratrem suum germanum De rudimentis hebraicis. URL: https://archive.org/details/bub_gb_e0T3U12OsrAC
6. Nauert C. G. Humanism and the Culture of Renaissance Europe. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 266 p.
7. Novum instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum... URL: https://archive.org/details/bub_gb_wd8jyWdVYRYC/page/n5/mode/2up
8. Toynbee, Arnold J. A Study of History. Volume V: The Disintegrations of Civilizations. London: Oxford University Press, 1939. 617 pp.
9. Балух В. О., Коцур В. П. Ранньомодерна Європа. Чернівці : Наші книги, 2016. 703 с.
10. Баханов К. Ігри у навчанні історії в школі. Харків: “Основа”, 2013. 96 с.
11. Брант С. Корабель дурнів. К.: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1980. 151 с.
12. Буено де Мескіта Брюс. Винайдення влади. Королі, папи і розквіт Заходу. К.: Лабораторія, 2025. 368 с.
13. Год Б. В., Год Н. В. Екуменічна ідея у творчості Еразма Роттердамського. *Історична пам'ять*, 2011. №1. С. 77–86.
14. Год Б. В., Год Н. В. Релігійний чинник протестних рухів у Європі I XVI–XVII століть. *Історична пам'ять*, 2014. № 30–31. С. 138–146.

15. Год Н. В. Еразм Роттердамський – “Вольтер XVI століття”. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*, 2011. Вип. 19. С. 100–106.
16. Год Н. В. Північне відродження і гуманізм Еразма Роттердамського. *Історична пам'ять*, 2009. № 1. С. 113–120.
17. Год Н. Еразм Роттердамський і рух за оновлення католицької церкви в XVI столітті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2011. Вип. 106. С. 13–16.
18. Год Н. Реформаторські ідеї гуманіста Еразма Роттердамського в перші десятиліття XVI століття: між молотом і ковадлом. *Епоха Реформації та сучасна Україна : збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару “Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі”*, 28–29 березня 2017 року. Полтава : Астрей, 2017. С. 80–90.
19. Дезідерій Еразм Роттердамський. Домашні бесіди. Переклад Йосипа Кобова. URL: https://ae-lib.org.ua/texts/erasmus_home_talks_ua.htm
20. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Основи, 2014. 1464 с.: іл.
21. Історія європейської цивілізації. Епоха Відродження. Історія. Філософія. Наука і техніка / за ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2020. 528 с.
22. Ковтунович М. Філософія Христа Еразма Роттердамського в контексті християнського гуманізму: вплив на релігійну думку XVI ст. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених : збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю (10 квітня 2025)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 249-256.
23. Котляров П. М. Філіп Меланхтон між гуманізмом і реформацією: проект реформи школи Нюрнберга та її пріоритети. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 286–289.

24. Листи темних людей. К. : Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1987. 272 с.
25. Лінч Дж. Середньовічна церква: Коротка історія. Київ, 1994. 492 с.
26. Лут Д. В. Німецький гуманізм і його зв’язок з університетами. URL: <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/konferentsii/2021/9.pdf#page=135>
27. Мак-Грат А. Інтелектуальні витоки європейської реформації. Київ: Ніка-Центр, 2008. 343 с.
28. Мак-Грат А. Небезпечна ідея християнства. Протестантська революція. Історія від XVI до XXI століття. К.: Дух і Літера, 2017. 664 с.
29. Мельник Л. М., Грек І. М. Проблема війни і миру у філософській спадщині Ерамза Роттердамського. *Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. матеріали доп. та вист. IV всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю 16–17 листоп. 2023 року*. Вінниця : ТВОРИ, 2024. С. 117–120.
30. Мортімер І. Століття змін: яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас. Харків: Ранок : Фабула, 2018. 448 с.
31. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
32. Омельченко А. В. Церква та релігійні вірування населення Європи напередодні Реформації. *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)* Запоріжжя: АА Тандем, 2017. С. 82–88.
33. Пастушенко Л. Етичні концепції північного гуманізму в традиції німецького “політичного” роману XVII століття. URL: <https://rs-journal.kpu.zp.ua/archive/8-2002/7.pdf>
34. Похвала глупоті. Еразм Роттердамський. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3963>
35. Рейді М. Габсбурги. Злет і занепад володарів світу. К.: Лабораторія, 2025. 448 с.

36. Релігія в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: Монографія. За ред. А. Колодного і Л. Филипович. К. 2010. 239 с.
37. Федорак Н. Ключові тексти Середніх віків і Відродження (Західна Європа). Навчально-методичний посібник. Львів: Український католицький університет 2021. 300 с.
38. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. К.: Наш формат, 2018. 488 с.
39. Фролов М. О. Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір. *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)*”: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 8–9.
40. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. К.: Наш формат, 2018. 576 с.